अंगणवाडीला जेव्हा जाग येते...

लोकाधारित देखरेखीमुळे सुधारलेल्या पोषणसेवांची झलक

मार्गदर्शन
डॉ. अरुण गद्रे

लेखन-संपादन
प्रशांत खुंटे

संकलन साहाय्य
शैलेश डिखळे

मुखपृष्ठ
प्रदीप खेतमर

रेखाचित्र
दिशा महल्ले

मुद्रितशोधन
शारदा महल्ले

मुद्रक
एन. आर. एन्टरप्रायझेस
पुणे

प्रकाशक
साथी,
फ्लॅट नं. ३ व ४, अमन ई टेरेस सोसायटी,
दहाणुकर कॉलनी, कोथरूड,
पुणे - ४११ ०३८.
फोन : ०२०-२५४५२३२५/२५४७३३२५
ई-मेल : sathicehat@gmail.com,
वेबसाईट : www.sathicehat.org,
www.cbmpmaharashtra.org

सहकार्य
नरोत्तम सेक्सरिया फाऊंडेशन

पहिली आवृत्ती
मार्च, २०१५

पुनर्मुद्रण
जानेवारी, २०१९

(खासगी वितरणासाठी)

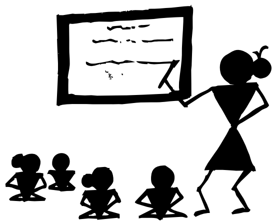

अंगणवाडीला जेव्हा जाग येते...

लोकाधारित देखरेखीमुळे सुधारलेल्या पोषणसेवांची झलक

साथी प्रकाशन

अनुक्रमणिका

अखेर अंगणात आली अंगणवाडी! /६

अंगणवाडी एक समस्या अनेक /१०

वजनकाटा मोहीम /१३

अंगणवाडीत मिळतोय पिवळा भात /१६

अंगणवाडीसमोर गांधीगिरी /१९

मै नही माखन खायो! /२२

सक्रिय झाल्या माता समिती /२५

अंगणवाडीच्या अंगणात आल्या किशोरी / २८

ग्रामसभा... पोषण हक्कांसाठी! /३०

नो बटर, बिस्किट मोहीम /३३

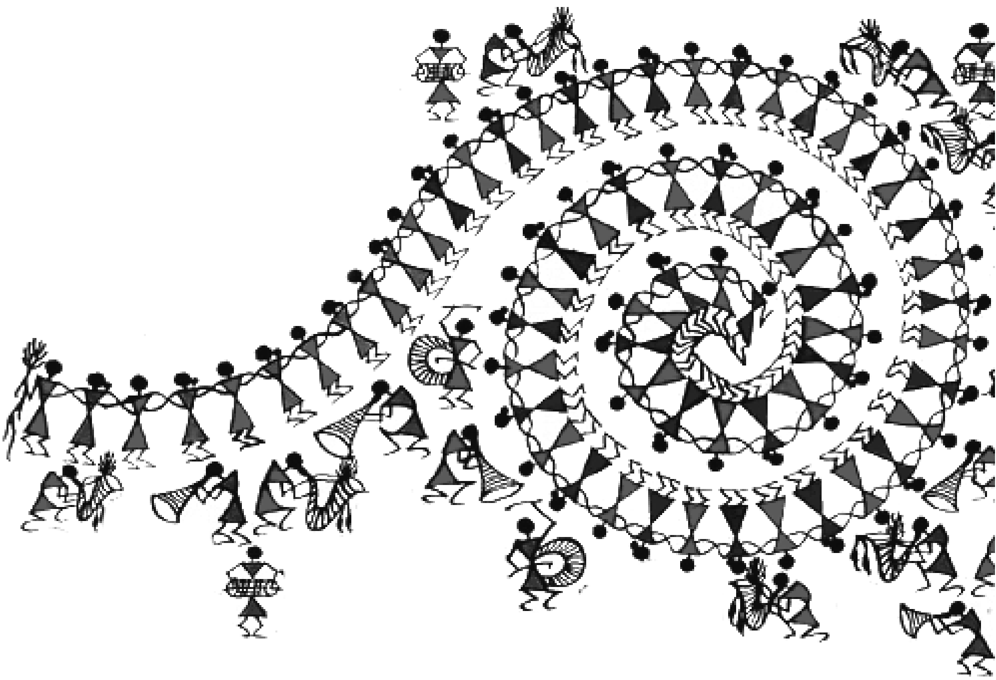

अंगणवाडीत आला पंखा /३५

झाले पुनरुज्जीवित : पोषण पुनर्वसन केंद्र /३८

लोकाधारित देखरेख मूल्यांकनाचं अमोघ माध्यम /४१

'टेक होम रेशन'चं वास्तव /४४

प्रयोग छडीमुक्त अंगणवाडीचा /४७

देखरेख समिती आहेच ठेकेदारांना वठणीवर आणायला! /५०

असंतुष्टीला सांधणारा दुवा /५३

आणखी काही अवांतर बदल... /५६

अंगणवाड्यांचं जनमंथन जनसंवादांमधून... /५९

अंगणवाड्यांचं प्रगतीपत्रक /६२

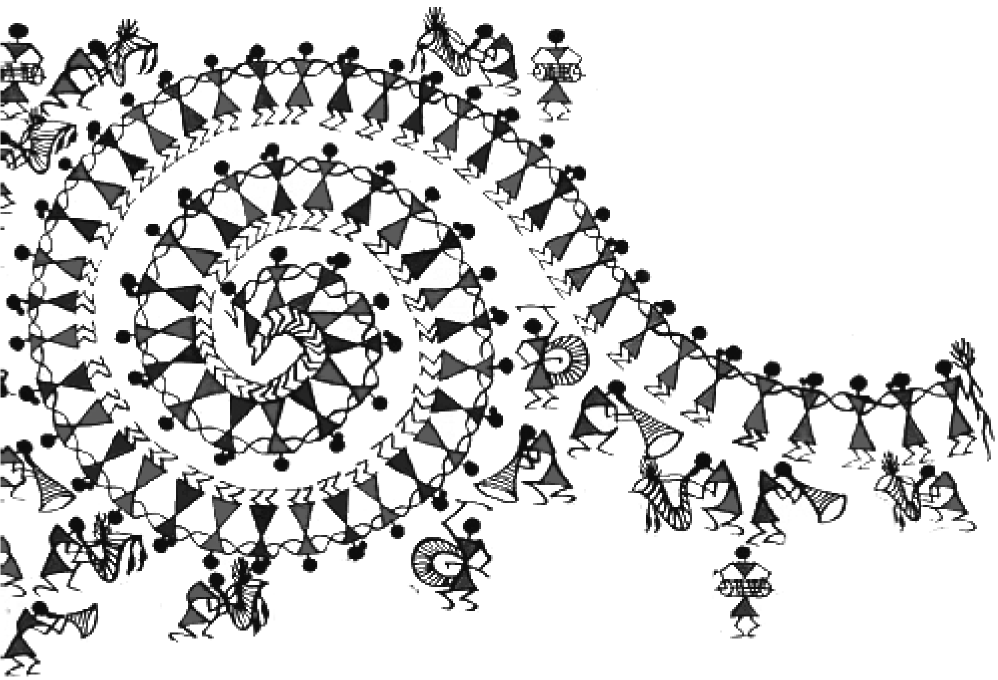

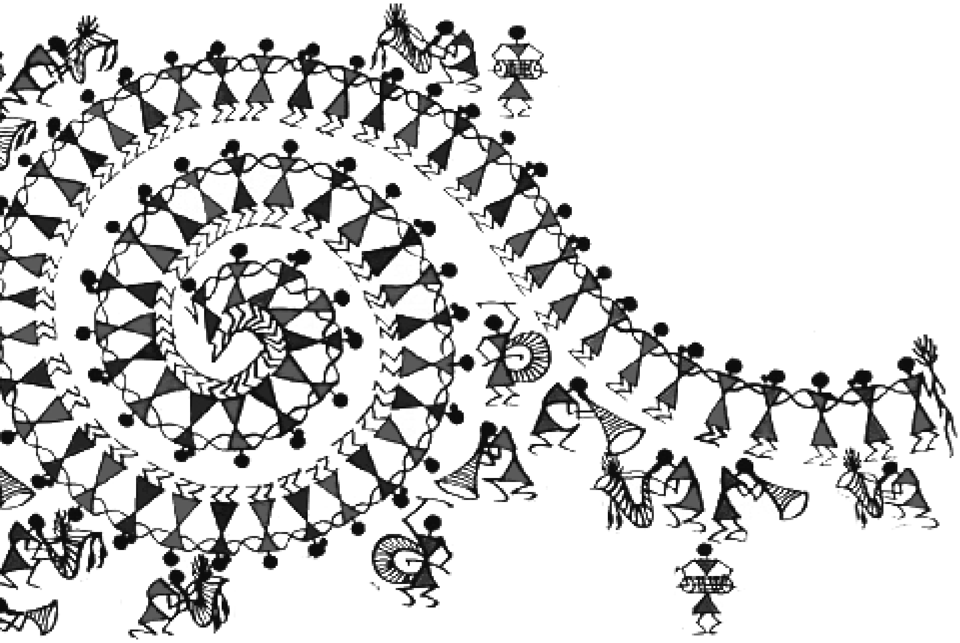

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे देशातील एक महत्त्वाचे विकसित राज्य. राज्यातील मुंबई शहर हे तर देशाची आर्थिक राजधानी मानली जाते. परंतु आपल्या विकसित महाराष्ट्रात कुपोषणाची परिस्थिती भयावह आहे. महाराष्ट्रातील अर्धी लहान मुले (एक पंचमांश तीव्र स्वरूपाने) ही कुपोषणग्रस्त आहेत. ओरिसापेक्षा दुप्पट उत्पन्न असलेल्या आपल्या प्रगत महाराष्ट्रात खूप भुकेले असणाऱ्यांची संख्या ही आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या ओरिसा एवढीच आहे. हे चित्र आहे प्रगत महाराष्ट्राचे !

कुपोषण टाळण्यासाठी व लहान मुलांचे संगोपन नीट व्हावे यासाठी शासनाच्या पातळीवरून राबवण्यात येणारी सर्वात महत्त्वाची योजना म्हणजे 'एकात्मिक बाल विकास' योजना. ही योजना १९७५ पासून पूर्ण भारत देशामध्ये राबवली जात आहे. आज भारतात १३,१८,९१२ (तेरा लाख अठरा हजार नऊशे बारा) एवढी अंगणवाडी केंद्र कार्यरत आहेत. मंजूर अंगणवाड्यांपैकी ९५ टक्के अंगणवाड्या कार्यरत आहेत. प्रत्येक अंगणवाडीत सरासरी ३० मुले आहेत. मात्र या योजनेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी हा नेहमीच चिंतेचा व टिकेचा मुद्दा राहिला आहे.

वास्तविक पाहता अंगणवाडीमधील सेवा व मुलांचे कुपोषण घालवण्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या सेवांच्या सुधारणांसाठी स्थानिक लोक व अंगणवाडी सेविकेने एकजुटीने एकत्रितपणे काम करायला हवे. लोकांना आपल्या गावात/वस्तीत चालणारी अंगणवाडी

ही आपली वाटली पाहिजे. आपल्या भागातील बालमृत्यू किंवा कुपोषण हे केवळ एकात्मिक बाल विकास योजनेमध्ये काम करणाऱ्यांच्या चिंतेचे विषय न राहता हे प्रश्न स्थानिक जनतेच्या जिव्हाळ्याचे बनायला हवेत. यासाठी 'आमच्या हक्काच्या सेवा मिळण्यातील अडचणी सोडवण्यात आम्ही हातभार लावू, चांगल्या सेवा मिळतील यासाठी आम्ही दक्ष राहू व आमचे कर्तव्यही बजावू' हा दृष्टिकोन जनतेत निर्माण व्हायला हवा.

अशा पद्धतीचा दृष्टिकोन जनतेत निर्माण करणारा व सरकारी सेवांचा दर्जा सुधारणारा; सरकारी आरोग्यसेवांवरील लोकाधारित देखरेख व नियोजन प्रकल्प २००७ पासून महाराष्ट्रात सुरू आहे. 'साथी' त्यात राज्य पातळीवरील समन्वयक संस्थेची जबाबदारी पार पाडत आहे.

या प्रकल्पात मिळालेल्या यशामुळे लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया अंगणवाडी सेवा सुधारण्यासाठीसुद्धा निश्चितच उपयोगी ठरू शकेल या विश्वासाने अंगणवाडी सेवेवर लोकाधारित देखेरेख राबवणारा पथदर्शी पोषण हक्क प्रकल्प नोव्हेंबर २०१२ पासून धडगाव, (नंदुरबार) वेल्हे (पुणे) चिखलदरा, धारणी (अमरावती), कुरखेडा (गडचिरोली), हनुमान नगर व रेशीमबाग (नागपूर शहर), बैंगनवाडी - चेंबूर (मुंबई शहर) या भागात चालवला जाऊ लागला.

बघता बघता गावातल्या लोकांनी अंगणवाडी आपली मानली. अगदी अंगणवाडी उघडतच नव्हती इथपासून अनेकविध अडचणी लोकांनी पुढे आणल्या. महिला व बाल विकास विभागाच्या प्रधान सचिवांनी सक्रिय पाठिंबा दिल्यामुळे आयसीडीएस विभागातले कर्मचारी जनतेशी संवाद साधू लागले. जवळपास निम्मे प्रश्न जागच्या जागीच सुधारले.म ुद्दे० ारिष्ठप ातळीवरर ाज्यस ुकाणूस ामितीतप्र ाधानस ाचिवांपुढेम ांडलेग ेलेअ नज ागाभ रण्यासारखेम ुद्दे सुटले.

निम्मे मुद्दे अजून सुटायचे आहेत. पण मिळालेले यश नक्कीच उत्साहवर्धक आहे. लोकांच्या सहभागातून काय घडू शकते / लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया काय साध्य करू शकते हे दाखवणाऱ्या या अगदी दुर्गम आदिवासी पाड्यापासून ते मुंबईतल्या झोपडपट्टीतल्या या प्रत्यक्ष कथा. बदलाच्या कथा.

कथा छोट्या असतील. पण त्या हे निदर्शनात आणून देत आहेत की अंगणवाड्यांच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीत अनंत प्रश्न आहेत! हा प्रकल्प चालतोय फक्त ११४ अंगणवाड्यांमध्ये. तिथे जर सहा महिन्यात २२२१ प्रश्न उभे राहू शकतात / तर महाराष्ट्रातील इतर लाखभर अंगणवाड्यांची परिस्थिती काय असेल अशी चिंता हा प्रकल्प उभी करतोय.

पण या वीस कथांद्वारा हा प्रकल्प हे ही पुढे आणतोय की लोकांच्या हातात सरकारी सेवांची देखरेख सोपवली तर खऱ्या अर्थाने या सेवा ज्यांच्यापर्यंत पोचायला हव्यात तिथे पोचतात! लोक सरकारी सेवां आपल्या मानू लागतात.

आशा आहे की या यशकथा सामाजिक व सार्वजनिक आरोग्याचे अभ्यासक, राजकीय नेते, धोरणकर्ते आणि जनसामान्य या सर्वांना शासकीय सेवेवरील लोकाधारित देखरेखीचे महत्त्व पटवण्यात यशस्वी होतील.

कारण एकविसाव्या शतकातील सर्वच सरकारी सेवांच्या व्यवस्थापनाची लोकाधारित देखरेख ही एक गुरुकिल्ली आहे.

- डॉ. अरूण गद्रे
कोऑर्डिनेटर, साथी

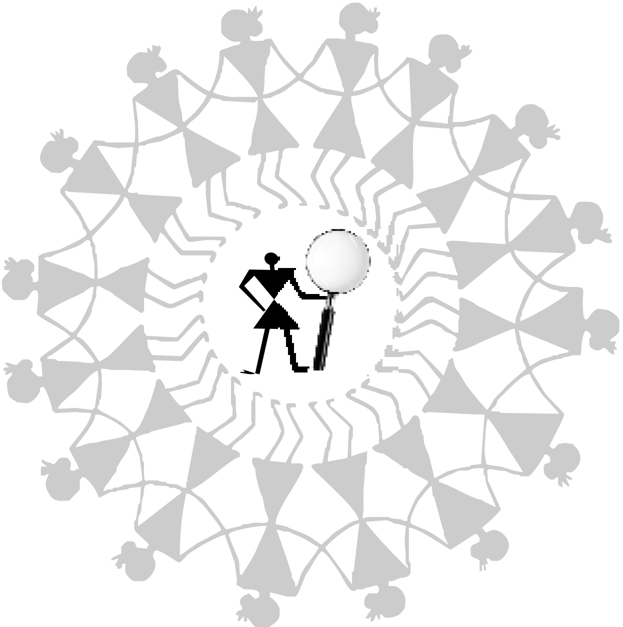

अखेर अंगणात आली अंगणवाडी!

दुर्गम आदिवासी भागात सरकारी अधिकारी-कर्मचारी अगदी गावपातळीच्या सेवांवर लक्ष ठेवू शकत नाहीत.त यामुळेग ाावातीलस ेवांमध्येक मालीचाग ालथानपणाअ ाढळतो.ग ाावपातळीवरल ाेकाधारित देखरेख मात्र अशा गलथानपणावर मात करू शकते. याची प्रचिती आली जि. - नंदुरबार, ता. - धडगाव येथील माळ या छोट्याशा खेड्यात...

दुर्गम-आदिवासीप ााड्यावरए खादीस ारकारीस ेवास ुरळीतस ुरूर ाहावी,त याकरता गावकऱ्यांचा पुढाकार असावा ही गोष्ट खरेतर लोखंडाचे चणे दाताने फोडण्याइतकी ‘कठीण’ गोष्ट आहे. पण ‘लोकाधारित देखरेख’ हा एक जादूई चिराग आहे; ज्यातून सरकारी सेवांबद्दल गावकऱ्यांमध्ये जागृती-दक्षता, सेवा हक्क म्हणून मिळाव्यात यासाठीचा आग्रह असे एकेक यक्ष अवतरतात नि समस्या सोडवूनच थांबतात. अशीच एक घडामोड माळ या छोट्याशा खेड्यात घडली. २०१३ पासून या खेड्यात ‘जनार्थ आदिवासी विकास संस्थे’मार्फत पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवायला सुरुवात झाली. त्यापूर्वी या गावातील अंगणवाडी व तिच्याशी निगडित समस्या कोणाच्या खिजगणतीतही नव्हत्या. खरेतर माळ गावातील अंगणवाडी व तेथील समस्या आदिवासी भागातील अंगणवाड्यांचे बऱ्यापैकी प्रतिनिधित्व करतात असं म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

२००६ सालात माळ या गावात अंगणवाडी मंजूर झाली. गावातल्या तीन पाड्यांपैकी पाटीलपाड्याला अंगणवाडी सुरू करण्यासाठी मान्यता मिळाली. बऱ्याचदा गावपातळीवर एखादीस रकारीस ेवास ुरूह ोतेत ेव्हात ीच ालवण्याचाम ानग ावातल्या' पुढारी'कु टुंबाला मिळतो. पाटीलपाड्यातही तसंच झालं. गावातल्या पुढाऱ्याच्या मुलीला अंगणवाडी सेविका म्हणून निवडण्यात आलं. याबद्दल कोणी काही 'ब्र' उच्चारण्याचा प्रश्नच नव्हता. कारण गावात तशी रितच आहे ना! आता आणखी एक प्रश्न शिल्लक होता. गावाला अंगणवाडी तर मंजूर झाली, पण त्यासाठी इमारत देखील हवी ना! इमारत मंजूर होईपर्यंत गावच्या पुढाऱ्यांच्या मर्जीतलं एक कुटुंब अंगणवाडीसाठी आपलं घर द्यायला राजी झालं. या बदल्यात या कुटुंबातील एक बाई अंगणवाडी मदतनीस झाली. चला हा प्रश्न देखील सुटला. आता अंगणवाडी सुरळीत सुरू झाली. सुरू झाली म्हणजे गावातली शेंबडी पोरं या अंगणवाडीत येऊन, मिळेल तो 'पोषण आहार' घरी नेऊ लागली.

पणथ ोड्याचर्ा दवसातप ुढाऱ्यांच्याम ुलीचंल ग्नठ रलं.अ ताअ ंगणवाडीस ेविकेचं लग्न ठरल्यावर ती नांदायला दुसऱ्या गावात जाणार! मग अंगणवाडी चालायची कशी? पण गाव नि गावचे पुढारी यांना ही समस्या काही फार महत्त्वाची वाटत नव्हती. 'आधी लगीन अंगणवाडी सेविकेचं' मग पाहू काय ते अंगणवाडी सेवांचं! अशा चालीत अंगणवाडी सेविका लग्न होऊन नांदायला गेलीसुद्धा. पण अंगणवाडी सेविकेला तिचं मानधन तर अजूनही मिळतच होतं. शिवाय अंगणवाडी म्हटल्यावर तिथं किमान लसीकरण तरी० हायलाह वं !स रकारीद वाखान्याचीए .एन.एम्.त यासाठीअ धूनमधूनग ावातय ेणार; तिला तोंड दाखवायला तरी अंगणवाडी सेविका गावात असायला हवी. म्हणून मग अंगणवाडी सेविका लाजंकाजं अधूनमधून गावात यायची. तिच्या मनात आलं तर एखादवेळी पोषण आहार शिजवून पाड्यावरील मुलांना वाटायची देखील. म्हणजे लसीकरण नि मिळालाच तर पोषण आहार अशी अंगणवाडी माळ गावात सुरू होती. त्यात २००९-१० सालात गावात अंगणवाडीच्या इमारतीसाठी निधी मंजूर झाला. बांधकामही सुरू झालं. पाहता पाहता भिंती उभ्या राहिल्या. पण भिंती बांधल्यावर ठेकेदाराच्या मनात काय लहर आली की, अंगणवाडीला दारं, खिडक्या, दरवाजे, जमिनीला फरशी वगैरे बसवणं सोडून तो आपल्या खासगी कामात दंग झाला. आता ठेकेदार म्हटल्यावर त्याला कोण प्रश्न विचारणार? दोन वर्षे अंगणवाडीचं अपूरं बांधकाम जैसे थे अवस्थेत होतं. तर 'अंगणवाडी' ही सेवा माळ गावात ही अशी सुरू होती. या प्रकारात काही गैर आहे; याची साधी कुणाला कुणकुणही नव्हती.

२०१३ पासून या गावात 'पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिये'च्या बैठका होऊ लागल्या. गावात 'ग्राम आरोग्य, पोषण, पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती' स्थापन झाली. या बैठकांमध्ये अंगणवाडीमधून अपेक्षित सेवा, कुपोषणाची समस्या, अंगणवाडीतील सेवांचे महत्त्व आदी विषय मांडले जाऊ लागले. चार लोक जमून पहिल्यांदाच अंगणवाडीतील सेवांबद्दल या निमित्ताने बोलत होते. या चर्चांमधून 'आपल्या गावातील अंगणवाडीचं बांधकाम अपूर्ण आहे' हा प्रश्न गावकऱ्यांच्या लक्षात आला. तो सोडवण्यासाठी सर्वांनी

मिळून काहीतरी केलं पाहिजे; असंही सर्वांना वाटलं. मग अंगणवाडीचं बांधकाम पूर्ण व्हावं यासाठी एक अर्ज गट विकास अधिकाऱ्यांकडे करण्यात आला. शिवाय हा अर्ज घेऊन गेलेलं गावाचं शिष्टमंडळ आमदारांचीही भेट घेऊन आलं. आमदारांनी समस्या ऐकून घेतली.प ाणअ ाश्वासनक ाहीं दलं ाही.' एकाछ ोट्याअ ादिवासीख ोड्यातअ ंगणवाडीची इमारत अपूर्ण आहे' ही काय गट विकास अधिकारी नि आमदारांनी दखल घ्यायची गोष्ट आहे होय? व्हायचं तेच झालं. पहिले पाढे पंचावन्न!

पण 'जनार्थ' संस्थेचे कार्यकर्ते वरचेवर गावात येत होते. अंगणवाडीच्या समस्येबद्दल, गाव देखरेख समितीच्या कामाबद्दल विचारणा करत होते. यामुळं समिती सदस्यांनाही अंगणवाडीसाठी काही करावं यासाठी चालना मिळत होती. अंगणवाडी अजूनही मदतनिसच्या घरात भरत होती. पण 'गावात शाळेची एक खोली रिकामी होती. ती अंगणवाडीसाठीं मळालीत ारच ांगलेह ोईल'अ संस ामितीच्याब ैठकीतकु णीतरीम हणालं. शाळेची एक खोली रिकामी होती हे खरं, पण त्या खोलीत गावकारभाऱ्याच्या मुलानं संसार थाटला होता. त्याला 'शाळेची खोली खाली कर' असं सांगायला जाणार कोण? उगाच हाणामाऱ्या-भांडणं व्हायची! त्यामुळं कुणीच अंगणवाडीसाठी सरकारी जागा मिळवण्यासाठी पुढाकार घेत नव्हतं. अखेर 'जनार्थ' संस्थेचे कार्यकर्ते भाईसिंग यांनी सर्व समिती सदस्यांना सोबत घेतलं. सगळे गावकारभाऱ्याच्या घरी आले. भाईसिंगने पुढाकार घेऊन कोंडी फोडली. गावातले पाच-दहा लोक एकदम पुढे आल्यावर कारभाऱ्यानेही आढेवेढे न घेता शाळेची खोली अंगणवाडीसाठी रिकामी करून दिली. एक समस्या तर गाव देखरेख समितीने सोडवली. त्यामुळे आता मंडळींमध्ये उत्साह आला होता.

आता देखरेख समिती सदस्यांनी अंगणवाडी सेविकेकडे मोर्चा वळवला. ती देखील चार लोकांच्या प्रश्नांना काय उत्तरं देणार? त्यापेक्षा तिनं गावातच राहायचं ठरवलं. आता शाळेच्या खोलीत अंगणवाडी नियमित भरू लागली. गावातल्या मुला-मुलींना दोन वेळा पोषण आहार मिळू लागला. त्यामुळे अंगणवाडीची पटसंख्याही वाढली. पण पावसाळ्यात या शाळेच्या खोलीचे पत्रेच वादळात उडाले. त्यामुळे पुन्हा मदतनिसाच्या घरात अंगणवाडी भरवली जाऊ लागली. आता 'अंगणवाडीचं बांधकाम व्हायलाच हवं' असं गाव देखरेख समिती सदस्यांना वाटू लागलं.

समिती सदस्यांनी थेट जिल्हा कार्यकारी अधिकाऱ्यांचं कार्यालय गाठलं. त्यांना गावच्या अंगणवाडीची समस्या सांगितली. या तक्रारीला प्रतिसाद देत जिल्हा मुख्य कार्यकारी अधिकारी गावात आले. त्यांनी प्रत्यक्ष इमारतीच्या बांधकामाची पाहणी केली. अधिकाऱ्यांच्या या गावभेटीत तालुका स्तरावरील अधिकारी देखील गावात आले होते. जिल्हा कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी गाव व सरकारी अधिकारी यांची एक सभाच गावात घेतली. गावकऱ्यांनी रोजगार हमीची कामे निघत नाहीत, रेशनकार्ड मिळत नाही इत्यादी समस्यांसोबतच अंगणवाडीच्या बांधकामाचा प्रश्न पुन्हा या सभेत मांडला. या सभेतच जिल्हा मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी संबंधित ठेकेदाराला - 'तीन दिवसात अंगणवाडीचं अपूर्ण बांधकाम पूर्ण झालच पाहिजे' असा आदेश दिला.

पण जिल्हा मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या आदेशानंतरही ठेकेदार अंगणवाडीचं बांधकाम करायला तयार नव्हता. दिवसांमागून दिवस जात होते. अखेर देखरेख समिती सदस्यांनी गट विकास अधिकारी, ग्रामसेवक व ठेकेदार यांना एक लेखी नोटीस पाठवली - 'अंगणवाडीचे बांधकाम लवकरात लवकर पूर्ण झाले नाही, तर तुमच्या विरोधात गावाकडून फौजदारी गुन्हा नोंदवू!'

देखरेख समिती सदस्यांनी उगारलेलं हे अस्त्र प्रभावी ठरलं. गावकरी जागृत झाले आहेत. आता 'आपल्याला कोण प्रश्न विचारणार?' ही वृत्ती लोक चालू देणार नाहीत. हे अधिकारी व ठेकेदाराच्या लक्षात आलं. बऱ्याच प्रतिक्षेनंतर पण गावकऱ्यांच्या सामूहिक कृतीतून अखेर गावच्या अंगणात अंगणवाडीची संपूर्ण इमारत उभी राहिली, नि अंगणवाडी हे माळ गावातील चैतन्याचं केंद्र बनलं. हे घडलं केवळ लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या पाठपुराव्यामुळं! पण इतर ठिकाणी या प्रक्रियेच्या अभावामुळे अनेक आदिवासी पाड्यांवर अजूनही अंगणवाडी केंद्र दुर्लक्षित पडून आहेत!!

●

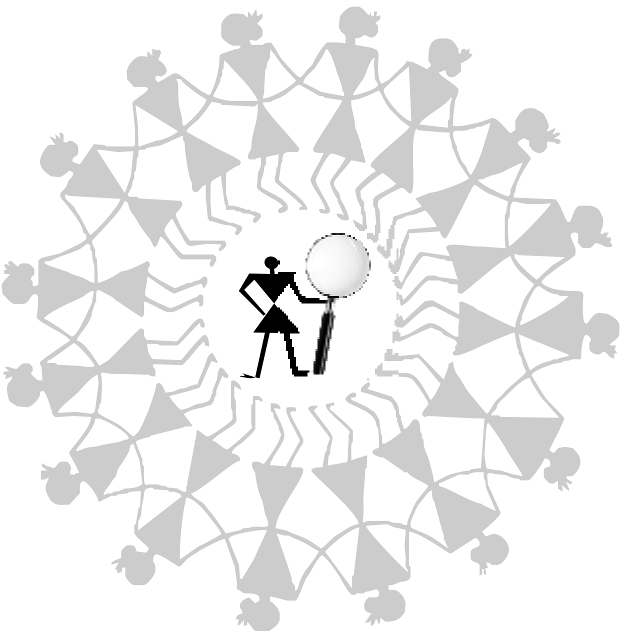

अंगणवाडी एक समस्या अनेक!

दुर्गम आदिवासी खेड्यातील एका अंगणवाडीला कार्यक्षम करणे हे काम वाटते तितके सोपे नाही. गावातील स्थानिक पुढाऱ्यांचे हितसंबंध, प्रशासनाची अनास्था नि गावकऱ्यांची निष्क्रियता अशा अनेक समस्यांवर मात करत अंगणवाडी केंद्र कार्यक्षम होऊ शकतं. पण त्यासाठी लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया वंगणाचे काम कशी करते याचे एक उदाहरण...

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात ०-६ वर्षे वयोगटातील १ कोटी २८ लाख ४८ हजार ३७५ बालकं आहेत. त्यापैकी 'एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने' अंतर्गत ८१ लाख ८० हजार ५९५ बालकं व १५ लाख ६५ हजार ९२० गरोदर व स्तनदा माता लाभ घेत आहेत. 'आंतरराष्ट्रीय जनसंख्या विज्ञान संस्थे'ने २०१२ मध्ये केलेल्या एका अभ्यासानुसार राज्यात वयाच्या मानाने कमी वजन असणारी २७.८ टक्के तर उंचीच्या मानाने कमी वजन असणारी १९.७ टक्के कुपोषित बालकं आहेत. आंतरराष्ट्रीय निकषांनुसार हे प्रमाण गंभीर मानलं जातं. आदिवासी भागात तर परिस्थिती अधिकच बिकट आढळते. या पार्श्वभूमीवर आदिवासी भागातील अंगणवाड्यांची कार्यक्षमता पाहणे महत्त्वाचे ठरते. म्हणूनच पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवण्याच्या पहिल्या टप्प्यात गावपातळीवर पोषणसेवांची काय स्थिती आहे याचा अंदाज काही गावांमधून

घेण्यात आला होता. धडगाव तालुक्यातील बोदला बारीपाडा या गावात 'जनार्थ आदिवासी विकास संस्थे'मार्फत पोषणसेवांची स्थिती जाणून घेतली गेली होती. या प्रक्रियेत अंगणवाडीच्या मार्गातील काटेकुटे नि तिचा रस्ता साफ करण्याचे काही मार्ग कार्यकर्त्यांना सापडले.

एप्रिल, २०१३ च्या दरम्यान पोषणसेवांची स्थिती जाणून घेण्यासाठी कार्यकर्ते बोदला बारीपाडा गावात आले. अंगणवाडी सेविकेच्या घरातच कार्यकर्त्यांनी मुक्काम केला. अंगणवाडीच्या अवस्थेबद्दल रात्री गावसभा बोलावण्यात आली. या बैठकीत पोषणसेवा सुधारायला हव्यात याबद्दल गावकऱ्यांमध्ये एकमत जाणवले. म्हणून मग 'गाव आरोग्य, पोषण, पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती'चे प्रशिक्षण लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवण्यासाठी घेण्यात आले. प्रशिक्षणानंतर गावात पोषण हक्कांबद्दल चर्चा होऊ लागल्या. वातावरण रंगात येऊ लागलं नि गावच्या पुढाऱ्याच्या मनात शंकेची पाल चुकचुकली. या पुढाऱ्याची बायको अंगणवाडी सेविका होती. तिच्या कार्यक्षमतेबद्दल गावात प्रश्न उपस्थित होणं या कारभाऱ्याला रूचेना. त्याने देखरेख समितीच्या बैठकांना आडकाठी करायला सुरुवात केली. 'संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना गावाने सहकार्य करू नये' असा अलिखित आदेशच या पुढाऱ्याने गावाला दिला. पोषण हक्कांबद्दलच्या गावातील बैठका थांबल्या. कार्यकर्त्यांना प्रतिसाद मिळेना झाला. परिस्थिती या थराला गेली की, गावातली लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया थांबवण्यापूर्वी एकदा गावपुढाऱ्याशी चर्चा करायचा निर्णय कार्यकर्त्यांनी घेतला.

कार्यकर्ते सलग तीन दिवस गावात जात होते. पण पुढारी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना हुलकावणी देत होता. अखेर हा पुढारी सकाळी साडेआठ वाजता घराबाहेर पडतो ही माहिती समजल्यावर सकाळी आठ वाजताच कार्यकर्त्यांनी त्याला गाठलं. पुढारीबुवा म्हणाले, "तुम्ही आम्हाला विश्वासात न घेता अंगणवाडीच्या समस्या गावबैठकीत मांडता. तुम्ही आम्हाला सांभाळून घेत नाही. त्यामुळं तुमचं कामच बंद करा!" पुढाऱ्याने असा निर्वाणीचा इशारा दिल्यावर काही मिनिटं शांततेत गेली. मग संस्थेचे कार्यकर्ते ठामपणे म्हणाले, "आजच गावसभा घ्या. गावकऱ्यांच्या सह्या व अंगठे घेऊन 'संस्थेने गावात काम करू नये.' असा ठराव करा. मग आम्ही गावात काम करणार नाही!" कार्यकर्त्यांचा हा पवित्रा पाहून पुढारी चपापला. असा काही गावठराव करायचा प्रयत्न केल्यास गावकऱ्यांपुढे आपले पितळ उघडे पडेल याची त्याला कल्पना होतीच. म्हणून माघार घेत पुढारी म्हणाला, "असा ठराव करता येणार नाही. तुम्ही तुमचं काम सुरू ठेवा."

आता कार्यकर्त्यांनी गाव देखरेख समितीला चालना द्यायला सुरुवात केली. अंगणवाडीत पोषण आहार नियमित मिळत नव्हता. केवळ लसीकरणाच्या दिवशीच गावातील बालकांना अंगणवाडीतून आहार मिळत असे. अंगणवाडीला आहार पुरवठा करण्याचं कंत्राट ज्या बचतगटाकडे होतं तो गटही गावपुढाऱ्याच्या कुटुंबांपैकीच होता.

म्हणजे घोडं पुन्हा पुन्हा अडत होतं ते गावपुढाऱ्याच्या दारातच. पण गाव देखरेख समितीनेही आता आपला हिय्या सोडला नाही. 'अंगणवाडीत आहार मिळत नाही; त्यामुळे बालकांची उपस्थितीही नगण्य आहे.' ही समस्या अधोरेखीत करण्यासाठी महिन्यातून कोणकोणत्या दिवशी अंगणवाडीत आहार मिळाला याची नोंद अंगणवाडीतील एका कॅलेंडरवर ठेवली जाऊ लागली. 'कोणीतरी आपल्या कामाची नोंद ठेवत आहे' या जाणिवेने तरी परिस्थिती सुधारेल अशी आशा होती. या आशेला फळ आले तब्बल चार महिन्यांनी ! पण त्यासाठीही बरीच खटपट करावी लागली.

'आहार पुरवणाऱ्या बचतगटाने राजीनामा द्यावा' अशी मागणी तालुका देखरेख समितीच्या बैठकीत मांडली गेली. तालुका स्तरावरील अधिकाऱ्यांनी 'आहार नियमित दिला नाही तर तुमचे बिल मंजूर करणार नाही' अशी तंबी दिल्यावर या बचतगटाने माघार घेतली. आता अंगणवाडी सेविका दररोज आहार शिजवून बालकांना देऊ लागली. त्यामुळं अंगणवाडीत बालकांची संख्याही वाढली. एक समस्या तर सुटली. पण आणखी एका समस्येचं भिजत घोंगडं शिल्लक होतं.

बोदला बारीपाड्यात अंगणवाडीच्या इमारतीचं बांधकाम अनेक दिवस अपूर्ण होतं. देखरेख समितीने आता या समस्येचा पाठपुरावा सुरू केला. दर महिन्याच्या बैठकीत या समस्येच्या प्रगतीबद्दल चर्चा करण्यात आली. तब्बल सहा महिने पाठपुरावा केल्यानंतर अंगणवाडीचं बांधकाम पूर्ण झालं. आता ही अंगणवाडी पुरेशा कार्यक्षमतेने सुरू आहे.

गावपुढाऱ्यांच्या हितसंबंधांना फाटा देत गावातील कुपोषणाच्या समस्येला अग्रक्रम मिळणं ही गोष्ट सोपी नाही. पण बोदला बारीपाड्यात ती घडली. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेचं व्यासपीठ नसतं तर ना अंगणवाडीच्या समस्या चर्चेत आल्या असत्या ना अंगणवाडीत आहार मिळाला असता.

●

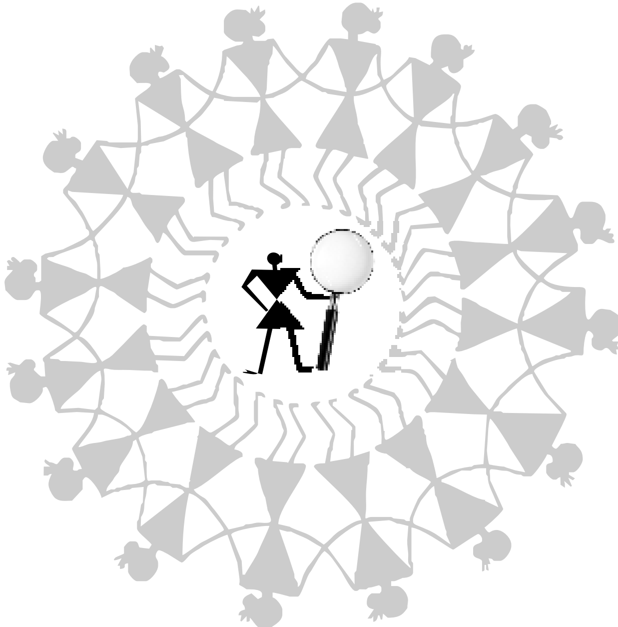

वजनकाटा मोहीम

अंगणवाड्यांमध्ये बालकांची वजनं योग्य घेतली गेली तरच कुपोषित बालकांची योग्य नोंद होऊ शकते. हे एक सर्वसाधारण तथ्य आहे. पण इतक्या साध्या बाबीबद्दलही दुर्गम भागातील अंगणवाड्यांमध्ये कमालीचा गलथानपणा आढळतो. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या हस्तक्षेपामुळे अंगणवाड्यांमधील वजनकाट्यांचा प्रश्न ऐरणीवर आला नि अंगणवाड्यांना नवीन वजनकाटेही मिळाले...

भारतातील दहा राज्यांचा २००६-०७ ते २०१०-११ या कालावधीचा अंगणवाडीसेवांबद्दलचा कॅगचा अहवाल २०१३ मध्ये संसदेत मांडला गेला होता. या अहवालानुसार देशातल्या दहा राज्यात कुपोषणाचे प्रमाण ४० टक्क्यांनी वाढले आहे. याच अहवालात ५८ टक्के अंगणवाड्यांमध्ये वजनकाटे नादुरुस्त असल्याबद्दल चिंताही व्यक्त करण्यात आली आहे. कॅगचे ताशेरे गंभीर मानले जातात. म्हणूनच केवळ इथे त्यांचा उल्लेख केला आहे. पण कॅगचा अहवाल हा घडून गेलेल्या चुकांना अधोरेखीत करतो. कॅगची मते भविष्यातील सुधारणांसाठी उपयुक्त ठरतात. पण चालु परिस्थितीत सुधारणा घडवायची असेल तर काय? कॅगच्या अहवालात अंगणवाड्यांमधील वजनकाट्यांबद्दल ज्या स्थितीची नोंद आहे तशीच किंबहुना त्याहून वाईट अवस्था धडगाव तालुक्यात पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवताना आढळली. सातत्याने पाठपुरावा करून 'जनार्थ आदिवासी विकास संस्थे'च्या कार्यकर्त्यांनी या समस्येवर मार्गही काढला.

लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवताना प्रत्येक अंगणवाडीचे प्रगतीपत्रक बनवले जाते. अंगणवाडीला प्रत्यक्ष भेट देऊन देखरेख समितीचे सदस्य वेगवेगळ्या पोषणसेवांवर चर्चा घडवतात. या अंगणवाडीभेटीमध्ये अंगणवाडीतला आहार पाहिला जातो. वजनकाट्यांची स्थिती तपासली जाते. ज्या सेवांची अवस्था ‘खस्ता’ आहे त्यांना ‘लाल शेरा’ दिला जातो. पुढच्या वेळी प्रगतीपुस्तक बनवताना मागील वेळी ज्या सेवांना लाल शेरा मिळाला आहे त्यांची पुन्हा पाहणी केली जाते. धडगाव तालुक्यात पहिल्या फेरीत अंगणवाड्यांची प्रगतीपुस्तकं तयार करताना वजनकाट्यांचा प्रश्न ऐरणीवर आला. अनेक अंगणवाड्यांमधील वजनकाटे नादुरुस्त आढळले. ही समस्या तालुका स्तरावरील ‘एकात्मिक बाल विकास योजने’च्या अधिकाऱ्यांना सांगण्यात आली. पण अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने अशी काही समस्याच अस्तित्वात नव्हती. कारण दर महिन्याला अंगणवाडीतून बालकांच्या वजनाच्या नोंदी त्यांच्या कार्यालयात वेळच्या वेळी येत होत्या. ‘कागदावर नोंदी टिपल्या जात आहेत याचा अर्थ वजनकाटे नादुरुस्त नाहीत.’ - अधिकाऱ्यांचा असा विचित्र युक्तिवाद होता.

‘जनार्थ’स् ंस्थेच्याक ार्यकर्त्यांनीअ धिकाऱ्यांनाअ ंगणवाड्यांमध्येज ााऊनव ाजनकाटे तपासण्याची विनंती केली. या विनंतीला प्रतिसाद देत अधिकाऱ्यांनी अंगणवाडी भेटी दिल्या देखील. वजनकाटे नादुरुस्त आहेत हे खरेतर धडगाव तालुक्यातील उघड गुपित होतं. पण समस्या आहे असं मान्य केलं की, ती सोडवण्यासाठी उपाययोजना करावी लागते. धडगाव हा दुर्गम आदिवासी भाग. इथं एरवी सरकारी यंत्रणेचं काम सुरळीत सुरू आहे अथवा नाही याची हे पाहण्यासाठी ना कोणाला सवड ना उत्साह. मग कोण कशाला अंगणवाडीतल्या नादुरुस्त वजनकाट्यांची समस्या विचारात घेतो? पण लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या दबावामुळं अंगणवाड्यांमधील वजनकाट्यांची तपासणी झाली. संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी एक वजनकाटा आपल्या सोबत घेतला. हा वजनकाटा घेतलेले कार्यकर्ते नि अधिकारी अंगणवाडी वाड्यांवर आले. अंगणवाडीतील वजनकाटा व कार्यकर्त्यांकडील वजनकाटा यावर अधिकाऱ्यांसमोर बालकांची वजनं घेतली गेली. यावेळी अंगणवाडीतील बालकांचे पालकही उपस्थित होते. सर्वच अंगणवाड्यांवरील वजनकाटे नि कार्यकर्त्यांनी आणलेला वजनकाटा यामधील वजनांमध्ये ४०० ते ५०० ग्रॅमची तफावत आढळत होती.

‘समस्येचे अस्तित्व नाकारणे’ हा सरकारी कर्मचाऱ्यांचा ठरलेला खाक्या आता अंगणवाडी सेविका दाखवू लागल्या. वजनकाटे नादुरुस्त आहेत हे गावकरी व अधिकाऱ्यांसमोर उघड होत असताना अंगणवाडी सेविका म्हणू लागल्या - ‘हे इलेक्ट्रॉनिक वजन काटे आहेत. आमच्याकडे विजेचा पुरवठा अनियमित असतो. त्यामुळे वजनकाटे बंद पडतात.’ काही गावातील अंगणवाडी सेविकांना तर वजनकाटे हाताळण्याचं कौशल्यही माहीत नसल्याचं यावेळी आढळून आलं. पण या अंगणवाडी सेविका आपल्याकडे हे कौशल्य नाही हे सर्वांदेखत कबूल करायला तयार नव्हत्या. वजनकाटे हाताळण्याचं प्रशिक्षण झालं तेव्हा या अंगणवाडी सेविका उपस्थित नव्हत्या. तरीही अशा अंगणवाड्यांमधून मनमानी पद्धतीने बालकांची वजनं नोंदवली जात होती. वजनकाटे

तपासण्याची ही मोहीम खूपच प्रभावी ठरली. या मोहिमेनंतर ठळक पाच समस्या कार्यकर्त्यांनी अधोरेखीत केल्या.

१. अंगणवाड्यांमधील वजनकाट्यांवरील बालकांचे वजन व पोषणहक्क कार्यकर्त्यांनी घेतलेले वजन यामध्ये ४०० ते ५०० ग्रॅमची तफावत आहे.
२. काही अंगणवाडी सेविकांना अक्षर ओळखही नसल्याने त्या इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे हाताळू शकत नव्हत्या.
३. बऱ्याच अंगणवाडी सेविकांना इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे हाताळण्याच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे.
४. नादुरुस्त वजनकाटे दुरुस्त करण्याच्या स्थितीबाहेर आहेत.
५. गावात वीज अनियमित येत असल्याने वजनकाटे चार्ज होत नाहीत व सारखे बंद पडतात.

वरील पाच समस्या पोषणसेवा देखरेख समितीसमोर मांडल्या गेल्या. देखरेख समितीने या समस्यांबद्दल एक निवेदन तयार केले. तालुक्यातील ‘एकात्मिक बाल विकास’ कार्यालयाला देखरेख समितीने भेट दिली. संबंधित अधिकाऱ्यांना समस्यांचे निवेदन दिले गेले. या घडामोडीनंतर काही गावातील वजनकाटे दुरुस्त करण्याची मोहीम अधिकाऱ्यांनी हाती घेतली. पण लवकरच अधिकाऱ्यांची मोहीम थंडावली. आता गाव देखरेख समिती सदस्यांनी अंगणवाडी सेविकांशी संवाद साधायला सुरुवात केली.

‘तुम्ही खोटी वजनं रजिस्टरवर नोंदवता. पण त्यामुळं तुम्ही स्वतःलाच फसवत नाही का? ज्या लोकांनी तुमच्यावर विश्वास दाखवून आपली मुलं अंगणवाडीत तुमच्या हवाली केलीत त्यांच्या विश्वासालाही तुम्ही दगा देत आहात.’ हे अंगणवाडी सेविकांना वारंवार सांगितलं जाऊ लागलं. याचा सकारात्मक परिणाम झाला. अंगणवाडी सेविका वजनकाट्यांची समस्या वारंवार पर्यवेक्षकांना सांगू लागल्या. अखेर डिसेंबर २०१४ मध्ये धडगाव तालुक्यातील सर्वच अंगणवाड्यांना नवीन वजनकाटे देण्यात आले. एरवी ज्या समस्येची कुणाला दखलही नव्हती ती लोकाधारित देखरेखीतील पाठपुराव्याच्या सातत्यामुळे तडीस गेली.

●

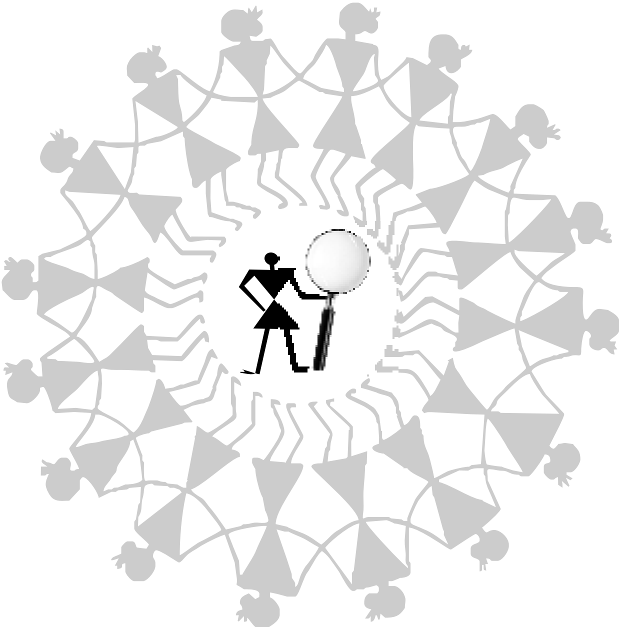

अंगणवाडीत मिळतोय पिवळा भात

अंगणवाडीमधून अन्य कुठल्या सेवा मिळत नसल्या तरी किमान आहार तरी मिळतोच अशी आपली कल्पनाअ सेल.प ाणध ाडगावत ाालुक्यातअ ंगणवाडीतप ाोषकअ ाहारद ेखीलद ररोजा मळतन ाव्हता. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या प्रभावामुळे 'जनार्थ' संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातील चौदा अंगणवाड्यांमध्ये आता किमान पिवळा भात तरी बालकांना दोन वेळा मिळू लागलाय...

० ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांचा पोषण व आरोग्यविषयक दर्जा सुधारणे; मुलांच्या योग्य मानसिक, शारीरिक व सामाजिक विकासाचा पाया घालणे; पोषण व आरोग्य विषयक शिक्षणाद्वारे बालकांचे आरोग्य व पोषणाच्या गरजांकडे लक्ष पुरवण्यासाठी मातांची क्षमता वाढवणे ही एकात्मिक बालविकास योजनेची मुख्य उद्दिष्ट्ये आहेत. या उद्दिष्टांपैकी एकाचाही साधा मागमूसही धडगावसारख्या दुर्गम आदिवासी तालुक्यातील खेड्यांमध्ये आढळत नाही. ही बाब धक्कादायक असली तरी हे एक कटू सत्य आहे.

'जनार्थ आदिवासी विकास संस्थे'ने तालुक्यातील चौदा अंगणवाड्यांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवण्यास सुरुवात केली तेव्हा या चौदापैकी केवळ मांडवी खुर्द या एकाच गावातील अंगणवाडी दररोज गावातील बालकांना खाऊ वाटप करत होती. खरेतर अंगणवाडीतील आहारामध्ये विविधता असायला हवी. पण मांडवी खुर्दच्या

अंगणवाडीमध्ये जिरे व हळदीची फोडणी दिलेला 'पिवळा भात' गावातल्या बालकांना दिला जात होता. गावातील कोणालाही विचारलं, 'गावात अंगणवाडी कशासाठी असते?' तर 'पिवळ्याभ ाताच्या० ाटपासाठी!'अ सचउ त्तरकु णाहीकडूनं मळायचं.म ांडवीख ुर्दम ध्ये किमान एवढं उत्तर मिळणं तरी शक्य होतं. इतर गावांमध्ये परिस्थिती अजूनच वाईट होती. अंगणवाडीची पाहणी करायला कोणी अधिकारी आल्यास अथवा लसीकरण असेल त्या दिवशीच केवळ अंगणवाडीतून 'पिवळ्या भाताचे' वाटप होत असे. काही गावात तर अंगणवाडीबद्दल भलतीच समजूत आढळली. 'महिन्यातून एकदा अंगणवाडीत मुलांची वजनं नि पालकांना 'पिवळा भात' मिळतो.' अशीच गावकऱ्यांची समजूत होती.

बहुतेक सर्वच अंगणवाडी सेविका गाव पुढाऱ्यांच्या कुटुंबातील सदस्य आहेत. 'अंगणवाडी सेविका' हे गावातल्या गावात निश्चित सरकारी रोजगार देणारं एक पद आहे. साहजिकच गावातले पुढारी हे पद आपल्याकडे राखून ठेवतात. अंगणवाडीत आहार पुरवण्यासाठी बचत गटांना कंत्राट दिलं जातं. हे बचत गट देखील गाव पुढाऱ्यांच्या मर्जीतले असतात. हे कंत्राट मिळावं यासाठी गावातल्या गटातटांमध्ये कुरघोडीही आढळते. गावकऱ्यांना मात्र अंगणवाडी कशासाठी आहे, पोषणसेवांचे महत्त्व, कुपोषण म्हणजे काय याबद्दल काहीही माहिती नसते. त्यामुळे अंगणवाडी कशी चालते याबद्दल कुणालाच फिकीरही नसते. गावकऱ्यांचं अज्ञान सरकारी कर्मचारी नि गावपुढाऱ्यांच्या पथ्यावरच पडतं. सरकारी कर्मचाऱ्यांचे डोंगरदऱ्यात जाऊन सेवा द्यायचे 'कष्ट' वाचतात नि गाव पुढाऱ्यांना गावातल्या गावात आयतं कुरण मिळतं.

धडगावमधील चौदा अंगणवाड्यांवर पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया सुरू झाली नि परिस्थितीत हळूहळू बदल दिसू लागले. गाव देखरेख समित्यांचे प्रशिक्षण झाले. गावकऱ्यांना अंगणवाडीचं महत्त्व समजावून सांगितलं गेलं. तालुका व जिल्हा देखरेख समित्यांच्या बैठका होऊ लागल्या. यातून वातावरण ढवळून निघू लागलं. देखरेख समित्यांवरील ग्रामस्थ, अंगणवाडीतील मुलांचे पालक जरा जागरूक झाले. अशा जागरूक समिती सदस्यांनी अंगणवाडीत दररोज आहार का मिळत नाही? हा प्रश्न अंगणवाडी सेविकांना विचारायला सुरुवात केली. देखरेख समित्यांचा हा एक उपक्रमच झाला. अंगणवाडी सेविका समोर आली की, तिला प्रश्न विचारायचा - अंगणवाडीत दररोज आहार का मिळत नाही? आता अंगणवाडी सेविका देखरेख समिती सदस्यांना टाळू लागल्या. पुन्हा पुन्हा आपल्याला प्रश्न विचारला जातोय, याचं त्यांच्यावर दडपण येऊ लागलं. अंगणवाडी सेविका आहार पुरवठा करणाऱ्या बचत गटाला प्रश्न विचारू लागल्या. पण गाव पुढाऱ्यांच्या मर्जीतले काही गट इतके मुजोर होते की, त्यांनी आहार पुरवठा करण्याऐवजी राजीनामे दिले. त्यामुळे आता अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांच्याकडे आहार शिजवण्याची जबाबदारी आली. तरी अंगणवाड्यांमध्ये नियमित आहार मिळत नव्हताच.

वारंवार तालुका देखरेख व नियोजन समितीच्या बैठकांमध्ये अंगणवाड्यांमध्ये आहार मिळत नसल्याची समस्या मांडली गेली. सुरुवातीला अधिकाऱ्यांनी या समस्येकडे दुर्लक्षच केले. पण सहा महिने उलटूनही समस्या सुटत नाही म्हटल्यावर अधिकाऱ्यांनीच

एक उपाय सुचवला - 'प्रत्येक अंगणवाडीमध्ये एक शेराबुक ठेवले जाईल. या वहीमध्ये देखरेख समिती सदस्य आहार नियमित मिळतो अथवा नाही याबद्दल शेरा नोंदवतील. आहार पुरवठ्याचे बिल या शेऱ्याच्या आधारावरच चुकते केले जाईल' असा आदेशच अधिकाऱ्यांनी अंगणवाड्यांना दिला. ही मात्रा अखेर उपयोगी पडली. सर्व चौदा अंगणवाड्यांमध्ये आता सकाळी साडेनऊ वाजता एकदा व पुन्हा साडेअकरा वाजता गावातल्या बालकांना 'पिवळा भात' मिळू लागला.

अंगणवाडीतील आहारात विविधता असावी. ही खरेतर धडगावमधील अंगणवाड्यांसाठी खूप पुढची लढाई आहे. सध्या किमान येथील अंगणवाड्यांमध्ये 'पिवळा भात' मिळू लागला हेच खूप मोठे यश म्हणावे लागेल.

●

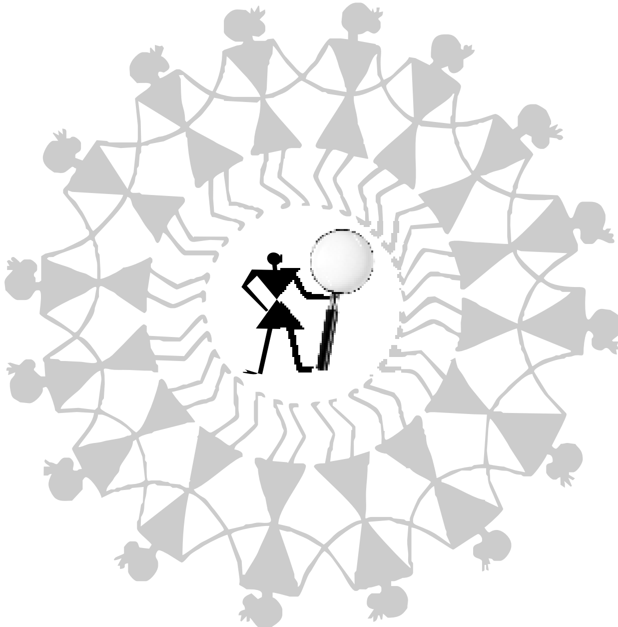

अंगणवाडीसमोर गांधीगिरी

महाराष्ट्र सरकार अंगणवाडी सेवांवर दरवर्षी १७०० कोटी रुपये खर्च करते. तरीही कुपोषित बालकांची संख्या काही घटत नाही. याचं एक कारण गाव-वस्तीपातळीवर पोषणसेवांच्या दर्जा निश्चितीसाठी स्थानिक नागरिकांना सामावून घेतलं जात नाही. या समस्येला छेद देत मुंबईतील गोवंडी या गरीब वस्तीमध्ये स्थानिकांनी 'गांधीगिरी'च्या माध्यमातून अंगणवाडी सेवेत घडवलेला बदल...

'नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे'च्या आकडेवारीनुसार २००६ सालात मुंबईमधील झोपडपट्ट्यांतील ९७ टक्के महिलांना अंगणवाडीमधून कसलीच सेवा मिळत नव्हती. तसेच ९२.२ टक्के स्तनदा मातांनाही अंगणवाडीतून सेवा मिळत नव्हत्या. या परिस्थितीत २०१५ सालापर्यंत भरीव बदल झाला आहे; असं छातीठोकपणे कुणीही सांगू शकणार नाही. म्हणूनच मुंबईतील शिवाजीनगर-बैंगणवाडी हा परिसर वरचेवर कुपोषणाच्या निमित्ताने चर्चेतय ेतो.ग ोवंडी(पश्चिम)भ ागातब ैंगणवाडीह ाम ुंबईतीलस र्वातज ुनाव ाप्र ाचंडम ोठा कचरा डेपो आहे. या कचरा डेपो भोवती असंख्य गरिबांच्या झोपड्याही आहेत. कचऱ्याच्या ढिगांभोवतीच इथली वस्ती नांदते. पिण्यासाठी पाणी, वीज, सांडपाण्याचा निचरा अशा अत्यंत मूलभूत सेवा देखील या गरीब वस्त्यांमध्ये नाहीत. अशा ठिकाणी कुपोषणाची समस्या आढळली नाही तर नवलच. या नकारात्मक पार्श्वभूमीवरच 'लोकसेवासंगम' या स्वयंसेवी संस्थेने बैंगणवाडीमधील १७ अंगणवाड्यांवर लोकाधारित देखरेख करायला

सुरुवात केली.

प्रक्रियेच्या आरंभी संस्थेने परिसरातील अंगणवाडी सेविका व पर्यवेक्षिका यांची एक कार्यशाळा घेतली. कुपोषणाच्या समस्येशी दोन हात करायचे तर केवळ सरकारी यंत्रणेचे प्रयत्न पुरेसे नाहीत. स्थानिक नागरिकांनाही या लढाईत सामावून घेतलं गेलं पाहिजे. हा विचार शासकीय कर्मचाऱ्यांना पटवण्यात आला. त्यानंतर प्रत्येक अंगणवाडीवर एक देखरेख समिती स्थापन करण्यात आली. वस्तीतल्या महिलांना या देखरेख समित्यांमध्ये प्राधान्य देण्यात आलं. देखरेख समित्यांसाठी संस्थेनं प्रशिक्षण शिबिरांचं आयोजन केलं. अंगणवाडीतून अपेक्षित सेवा व या सेवांचं महत्त्व याबद्दल या शिबिरांमध्ये चर्चा-मांडणी झाली. शिबिरात सहभागी झालेल्या महिलांनी एक प्रश्न यावेळी उपस्थित केला - 'सरकारी नियमाप्रमाणे अंगणवाडीची वेळ काय आहे?' या प्रश्नाला एका अंगणवाडी सेविकेने उत्तर दिलं - 'सकाळी साडेदहा ते दुपारी दीड!'

हे उत्तर जमलेल्यांना चकित करून गेलं. आता यात चकित होण्यासारखं काय आहे? लोकांना सरकारी दवाखान्याची वेळ माहीत असते, मुलांच्या शाळेची वेळ माहीत असते, बसस्टॉपवर कुठली बस कधी येणार याचीही वेळ माहीत असते. पण अंगणवाडीची वेळ? बैंगणवाडी ही हातावर पोट असलेल्या लोकांची वस्ती. रोज कष्ट केलं तेही कुटुंबातल्या जवळपास सर्वांनीच तरच खायला मिळणार अशी इथली अवस्था. सतत पोटापाण्याच्या विवंचनेत असलेल्या लोकांचं वस्तीतल्या अंगणवाडीकडे कुठून लक्ष जाणार! त्यामुळे अंगणवाडी सेविका अंगणवाडीचं दार उघडते नि बंद करते तीच अंगणवाडीची वेळ अशीच सर्वांची समजूत होती. त्यामुळं 'अंगणवाडी रोज चार तास खुली असायला हवी' ही माहिती देखरेख समिती सदस्यांना नवी होती. शिवाय आता प्रशिक्षण शिबिरामधून अंगणवाडीतील सेवांचं महत्त्वही पटलं होतं. या पार्श्वभूमीवर देखरेख समित्यांनी एक उपक्रम हाती घेतला.

प्रत्येक अंगणवाडी वेळच्या वेळेत सुरू व्हायला हवी यासाठी प्रयत्न करायचं ठरलं. एरवी लोक जमून अंगणवाडी सेविकेकडे गेले असते. तिला खडसावून उशिरा अंगणवाडी सुरू केल्याबद्दल जाब विचारला असता. पण असं करण्यात एक धोका होता. एक तर गरिबांच्या वस्तीत सरकारी सेवा मिळते हेच नशीब! अशी एकूण सरकारी कर्मचाऱ्यांची भावना असते. पोस्टमनपासून सफाई कर्मचाऱ्यांपर्यंत सर्वच सरकारी लोक झोपडपट्ट्यांमधील नागरिकांवर उपकार केल्याच्या अविर्भावातच काम करत असतात. या कर्मचाऱ्यांच्या कामाबद्दल तक्रारी केल्यास सरळ ही मंडळी कामच बंद करतात किंवा जादा हलगर्जीपणा करू लागतात. हे लक्षात घेऊन अंगणवाडीसेवा सुधारण्यासाठी देखरेख समित्यांनी गांधीगिरीची शक्कल लढवली.

अंगणवाडी सेविका अंगणवाडी उघडायला येते तेव्हा देखरेख समिती सदस्यांपैकी एकाने अंगणवाडीवर यायचं. या व्यक्तीकडे एक हजेरी वही ठेवायचं ठरलं. या वहीत अंगणवाडीस ेविकेचीय ेण्याचीव ेळव उ शिराय ेण्याचेक ारणन ोंदवायचं.ए वढच !ब ाकी काही करायचं नाही, असं ठरलं. या उपक्रमानुसार रोज अंगणवाडी सेविकेची हजेरी नोंदवली जाऊ लागली. सुरुवातीला अंगणवाडी सेविकांनी या नव्या बदलाला गांभीर्याने

घेतलं नाही. त्या नेहमीप्रमाणे आपापल्या सवडीने अंगणवाडीत येत. हजेरीवहीत वेळ नोंदवणाऱ्यांना त्या बिनदिक्कतपणे उशीर झाल्याची कारणे सांगत. कधी म्हणत, 'सुपरवायजरने एक काम दिले होते. त्यामुळे उशीर झाला' तर कधी म्हणत, 'आमच्या घरी सत्यनारायणाची पूजा होती, म्हणून उशीर झाला.' हजेरीवहीत कारण नोंदवणारे फक्त वेळ व सबब नोंदवून निघून जात. दरम्यान या घडामोडीमुळे वस्त्यांमध्ये अंगणवाडीबद्दल कुतूहलही चाळवलं गेलं. अंगणवाडीच्या योग्य वेळेबद्दल वस्तीत जागृती करण्यात आली. त्यामुळं ज्या बालकांची नावं अंगणवाडीत नोंदवली होती त्यांचे पालक योग्य वेळेत मुलांना अंगणवाडीत घेऊन येऊ लागले. अंगणवाडी सेविकाही आपल्याआधी मुलं अंगणवाडीभोवती जमलीत हे पाहून खजील होऊ लागल्या. त्यात रोजच उशिरा येण्याचं नवं कारण तरी काय सांगणार? देखरेख समित्यांचा तीर योग्य निशाण्यावर लागला होता. अंगणवाडी सेविका आता नियमित वेळेवर येऊ लागल्या.

देखरेख समित्यांनी आता अंगणवाडीची वेळ नोंदवलेले फलकच अंगणवाडीवर लावले.ए रवीकु पोषणह ीरु ामस्याए कात्मिकब ाार्ला वकास० ाअ ारोग्यख ाार्ते नफ ारत ार वर्तमानपत्र यांच्यासाठी महत्त्वाची असते. पण ज्यांना या समस्येची खरी झळ पोहोचते ते गरीब नागरिक मात्र ही समस्या सोडवण्याच्या केंद्रस्थानी येत नाहीत. पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेने कुपोषणाच्या समस्येतील महत्त्वाचा दुवा केंद्रस्थानी आणला आहे. कुपोषणाचा ग्राफ खाली आणायचा असेल तर हाच दुवा सांधणं सर्वात गरजेचं आहे.

●

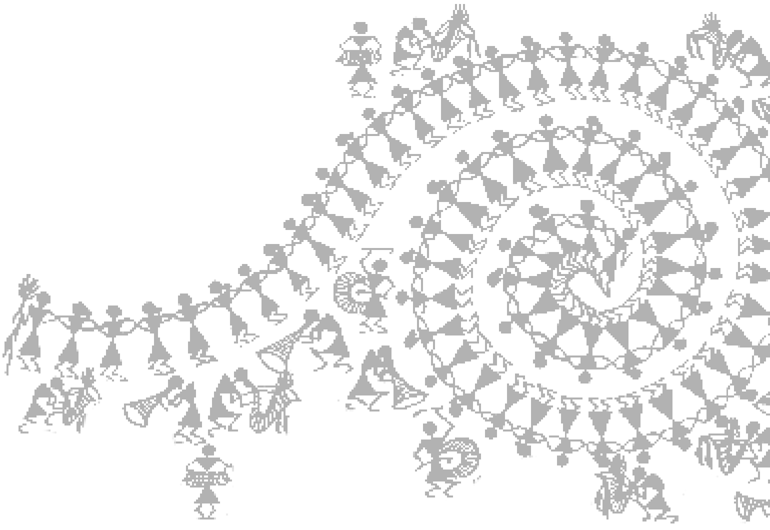

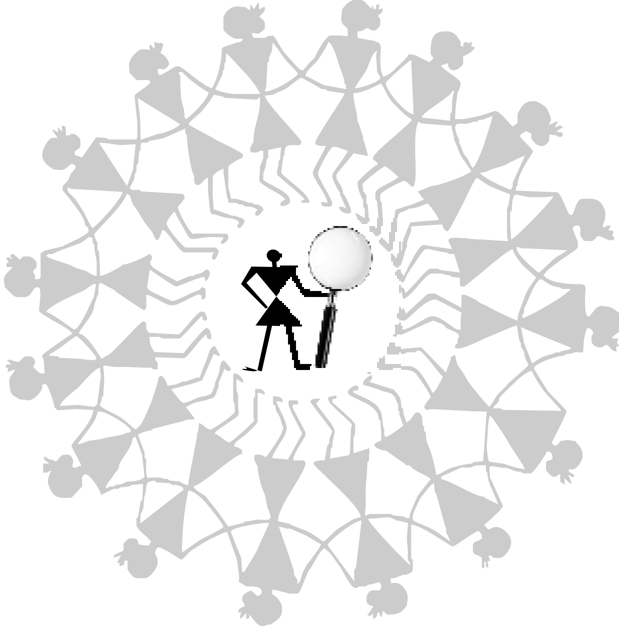

मै नही माखन खायो!

अंगणवाडीमधून बालकांना दररोज किती पोषण आहार मिळावा याचे काही निकष आहेत. पण सर्वच अंगणवाड्यांमध्ये हा आहार निश्चित प्रमाणात मिळतोच असे नाही. काही वेळा आहार पुरवठादार व अंगणवाडी सेविकांच्या संगनमताने किंवा पुरवठादारांच्या मनमानी कार्यपद्धतीमुळे अंगणवाडीत बालकांना पुरेसा आहार मिळत नाही. देखरेख प्रक्रियेअंतर्गत वस्तीतले लोक अंगणवाडीकडे लक्ष देऊ लागले नि ही अफरातफर उघड झाली...

जगात ० ते ६ वयोगटातील बालकांची सर्वाधिक संख्या असलेला देश म्हणून भारत ओळखला जातो. पण याच वयोगटातील बालमृत्यूंचं प्रमाणही भारतातच काळजी करण्याइतकं आहे. म्हणूनच भारत सरकारने १९७४ साली 'नॅशनल पॉलिसी ऑन चिल्ड्रेन' अर्थात 'बालविकास धोरण' जाहीर केले. या धोरणाअंतर्गतच १९७५ साली इंटिग्रेटेड चाईल्ड डेव्हलपमेंट सर्व्हिसेस् (आय.सी.डी.एस.) हा कार्यक्रम राबवण्यास सुरुवात केली. सहा वर्षांखालील बालकांना पोषक आहार पुरवणे; त्यामार्फत या बालकांच्या सशक्त वाढीसाठी प्रयत्न करणे हे या कार्यक्रमाचे एक उद्दिष्ट आहे. जवळपास चाळीस वर्षे भारतात हा कार्यक्रम राबवला जात आहे. पण या कार्यक्रमाकडून खरोखरच अपेक्षित उद्दिष्ट गाठले जात आहे का?

२००५-०६ मध्ये तिसरा नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे झाला. या सर्व्हेमधून पहिल्यांदाच आय.सी.डी.एस्. अंतर्गत अंगणवाडीसेवांबद्दल माहिती संकलित करण्यात

आली. या माहितीतील आकडेवारी चिंताजनक आहे. ‘अंगणवाडीतील बालकांना मिळणाऱ्या पोषण आहाराच्या प्रमाणात हेळसांड होत आहे’ असा शेरा देखील एन.एफ.एच.एस्. च्या अहवालात आहे. ही परिस्थिती दहा वर्षांनंतरही सुधारलेली नाही याचा प्रत्यय मुंबईतील शिवाजीनगर या वसाहतीमध्ये ‘पोषण हक्क प्रकल्पा’तील अंगणवाड्यांमध्ये आला. विशेष म्हणजे लोकाधारित देखरेख समित्यांच्या हस्तक्षेपामुळे अंगणवाड्यांना मिळणारा आहार कमी आहे हे तर उघड झालेच; योग्य प्रमाणात आहार मिळावा यासाठीही देखरेख समित्यांनी पुढाकार घेतला.

अंगणवाडीमध्ये मिळणाऱ्या पोषण आहारात विविधता असावी यासाठी आठवड्यातील तीन दिवस कोरडा खाऊ म्हणजे लाडू अथवा चिवडा तर बाकी तीन दिवस ओला खाऊ म्हणजे लापशी, खिचडी किंवा उसळ असा आहार पुरवला जातो. सुका खाऊ ५० ग्रॅम व ओला खाऊ १०० ग्रॅम या प्रमाणात अंगणवाडीतील बालकांच्या संख्येनुसार आहार पुरवठादारांनी आहार पुरवणे अपेक्षित असते.

शिवाजीनगर मधील अंगणवाड्यांमध्ये लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया सुरू झाली. अंगणवाडीतील बालकांचे पालक देखरेख समित्यांमध्ये सहभागी झाले. समितीच्या बैठकांमध्ये अंगणवाडीशी निगडित विविध विषयांवर चर्चा होऊ लागल्या. या चर्चांमध्ये ‘अंगणवाडीर्त मळणाराप ोषणअ ाहारर्ा नश्चितप्र ामाणार्त मळतोक ा?’अ शीश ंकाए का देखरेख समिती सदस्याने व्यक्त केली. या प्रश्नातून देखरेख समितीला अंगणवाडीवर देखरेख करण्याचा एक उपक्रम सुचला. अंगणवाडीत आहार स्वीकारताना त्याचे वजन झाले पाहिजे. मिळालेल्या आहाराचे वजन तपासून त्याची नोंद अंगणवाडी सेविकेने करावी; दरदिवशी केलेल्या नोंदीखाली अंगणवाडी सेविकेने आपली सही करावी. हा उपक्रम शिवाजीनगरमधील ‘पोषण हक्क प्रकल्प’ राबवला जाणाऱ्या अंगणवाड्यांमध्ये सुरू झाला.

देखरेख समित्यांनी केलेल्या नोंदी आहार पुरवठ्यातील तफावत स्पष्ट करत होत्या. अंगणवाडी देखरेख समित्यांकडे आता ठोस आकडेवारी होती. त्यांनी ‘हा सूर्य, हा जयद्रथ’ या न्यायाने आपले निष्कर्ष अंगणवाडी पर्यवेक्षकांना दाखवले. अंगणवाडी सेविकेच्या सहीनिशी आहाराचे वजन नोंदवण्यात आले होते. त्यामुळे स्थानिक सरकारी यंत्रणेला डोळेझाक करणे शक्य नव्हते. लागलीच बाल विकास प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या कार्यालयात अंगणवाडी देखरेख समित्यांचे प्रतिनिधी व आहार पुरवठादार यांची संयुक्त बैठक बोलावण्यात आली. या बैठकीमध्ये आहार पुरवठादारांना जाब विचारण्यात आला. बेठकीत सुरुवातीला आहार पुरवठादारांनी ‘मै नही माखन खायो’चा राग आळवला. पण ठोस आकडेवारी दाखवताच त्यांना आपण केलेली हेराफेरी उघड झाली आहे. हे सर्वांदेखत मान्यक रावचंल ागलं.‘ छोट्याब ालकांच्याख ाऊमधूनच ोरीक रता?’अ साप्र श्नअ ाहार पुरवठादारांपुढे भर बैठकीत विचारला गेल्यावर मात्र त्यांनी आपल्या समस्या सांगायला सुरुवात केली.

आहार पुरवठादारांच्या मते, ‘प्रतिबालक आहारासाठी त्यांना केवळ ४ रुपये ९२ पैसे मिळतात. ही रक्कम पोषण आहारासाठी पुरेशी नाही.’ आहार पुरवठादारांनी दिलेली ही सबब त्यांनी आहार पुरवठ्यात केलेल्या हेराफेरीला समर्थनीय ठरू शकत नाही. त्यामुळे या

आहार पुरवठादारांवर कारवाई व्हावी असा आग्रह देखरेख समिती सदस्यांनी केला. स्थानिक अधिकाऱ्यांनी आहार पुरवठादारांचे दोन दिवसांचे देयक रोखण्याची कारवाई केली. तसेच पुन्हा आहाराच्या वजनात कमतरता आढळल्यास आहार पुरवठ्याचे कंत्राट रद्द केले जाईल अशी तंबी देखील देण्यात आली.

थोडक्यात काय तर 'अंगणवाड्यांमध्ये आहार पुरवठ्यात अनियमितता होते' हे सर्वश्रूत आहे. पण त्यावर स्थानिक पातळीवर उपाययोजना होत नाही. एकदा कंत्राट दिले गेल्यानंतर आहार पुरवठादारांच्या कारभारावर दैनंदिन लक्ष ठेवू शकेल अशी यंत्रणा शासकीय ढाच्यात नाही. ही पोकळी अंगणवाडी देखरेख समित्या भरून काढू शकतात. पोषण आहाराच्या वजनाची नोंद ठेवणारी एक साधी वही बालकांच्या आहाराची चोरी रोखू शकते.अ ंगणवाडीद े खरेखरस ामित्यांचाह ाउ पक्रमइ तरहीअ ंगणवाड्यांवरस ुरूझ ाल्यास बाकी ठेकेदारही 'मै नही माखन खायो'चा राग आळवू शकणार नाहीत.

●

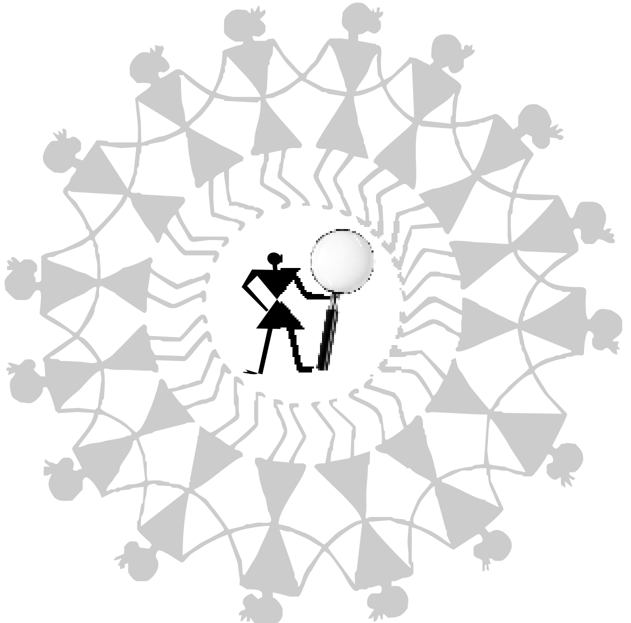

सक्रिय झाल्या माता समिती

महाराष्ट्रातीलब ाहुतेकस ार्वचअ ंगणवाड्यांमध्ये२ ००५प ाासूनब ाचतग ाटांमार्फतअ ाहारप ुरवलाज ाात आहे. या आहाराचा दर्जा योग्य आहे अथवा नाही याची खात्री बाळगण्यासाठी अंगणवाडीचे लाभार्थी व अन्य व्यक्तींचा समावेश असलेली एक समिती नेमण्याचे परिपत्रक सप्टेंबर, २००९ मध्ये निघाले आहे. पण या निर्णयाची अंमलबजावणी कागदोपत्रीच होताना दिसते. मुंबईतील शिवाजीनगर-बैंगणवाडी या गरीब वस्तीतील १७ अंगणवाड्यांमध्ये मात्र लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या हस्तक्षेपामुळे प्रथमच माता समित्या प्रत्यक्षात कार्यरत झाल्या...

अंगणवाडीतील प्रत्येक लाभार्थीस दररोज ३०० किलो कॅलरीज उष्मांक व ८ ते १० ग्रॅम प्रथिनयुक्त आहार मिळायला हवा, असा एक शासन निर्णय आहे. हा आहार पुरवण्याची जबाबदारी 'बचत गट' अथवा 'बचत गट फेडरेशन' यांच्यावर सोपवलेली आहे. आहार शिजवण्यासाठी प्रति बालक १.९८ पै. दर दिला जातो. या बचत गटांनी आहारप ुरवण्यामध्येह यगयक रून ायेट ाासाठीग ाावअ थवा० ास्तीप ाातळीवरए कस ामिती नेमण्याबाबतचे एक परिपत्रकही सर्व अंगणवाड्यांना शासकीय यंत्रणेमार्फत मिळाले आहे. या परिपत्रकानुसार अंगणवाडी सुपरवायजर्सनी प्रत्येक अंगणवाडीत एक 'माता समिती' गठित करण्यास पुढाकार घेणे अपेक्षित आहे. या समितीमध्ये गर्भवती माता, स्तनदा माता, अंगणवाडीतील १ ते ३ वर्ष वयोगटातील बालकाची माता, तसेच ३ ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकाची माता, अंगणवाडी कार्यकर्ती, आरोग्य सेविका, स्थानिक स्वयंसेवी संस्थेची सदस्य महिला तसेच शक्य झाल्यास स्त्री शिक्षिका असे विविध प्रतिनिधी असणे अपेक्षित

आहे. अशी समिती स्थापन झाल्याचा अहवाल अंगणवाडी सुपरवायजर्सनी उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी / बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (नागरी) यांना सादर करणे अपेक्षित आहे. अर्थातच असे अहवाल गेल्या दहा वर्षांपासून संबंधित शासकीय कचेऱ्यांमध्येद ाखलहीझ ाालेअ सतील.प ाण० ास्तीपातळीवरख ारोखरअ शीक ाहीस ामिती कार्यरत आहे का याची खातरजमा आजवर कोणीही केलेली नाही. जून २०१३ पासून 'लोक सेवा संगम' या स्वयंसेवी संस्थेने आपल्या कार्यक्षेत्रातील अंगणवाड्यांमधील माता समित्यांचा आढावा घेतला. काय आढळलं या आढाव्यात?

'लोक सेवा संगम'च्या कार्यकर्त्यांनी अंगणवाडी सेविकांना माता समिती सदस्यांची यादी मागितली. कोणत्या अंगणवाडीच्या माता समितीमध्ये कोण आहे हे समजल्यास लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेत हे समिती सदस्य सक्रिय भूमिका निभावू शकतील हा कार्यकर्त्यांचा हेतू होता. पण काही अंगणवाडी सेविका म्हणाल्या, "आमच्या माता समिती सदस्यांचीन ोंदअ ंगणवाडीतन ासते.त ीय ादीम ुख्यअ ॉफिसलाअ सते..."हे अ जबउ त्तर होतं. जी समिती वस्तीपातळीवर कार्यरत असायला हवी तिच्या सदस्यांची नोंद वस्तीतल्या अंगणवाडीत नाही? काही अंगणवाडी सेविका तर काहीच सांगायला तयार नव्हत्या. त्या उघडउ घडअ सहकार्यक रूल ागल्या.म ागक ार्यकर्त्यांनीअ ंगणवाडीस ुपरवायजरचीभ ेट घेतली. प्रत्येक अंगणवाडी मधील माता समिती सदस्यांची यादी मिळावी याचा आग्रह धरला. शासन निर्णयानुसार माता समिती नेमण्याची जबाबदारी अंगणवाडी सुपरवायजरची असल्याने त्यांना नकार देणे अशक्य झाले. थोडी वाट पाहायला लावून अखेर त्यांनी माता समिती सदस्यांची यादी कार्यकर्त्यांना दिली. ही यादी घेऊन कार्यकर्ते वस्तीत गेले.

ज्या व्यक्तींची समिती सदस्य म्हणून नावं नोंदवली गेली होती, कार्यकर्त्यांनी त्यांच्या भेटी घेतल्या. समितीची बैठक कधी होते? बैठकीमध्ये कोणत्या विषयांवर चर्चा होते? याबाबतची माहिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न झाला. पण एकाही व्यक्तीने कधीच कुठल्याच बैठकीला गेल्याचं सांगितलं नाही. सर्वांचं उत्तर एकच होतं - 'अंगणवाडीताई आमच्या घरी येऊन आमची सही घेऊन जातात. पण मीटिंगला कधीच बोलवल्याचं आठवत नाही.' समिती सदस्य म्हणून नोंद असलेल्या अनेकांना तर आपली सही का घेतली जात आहे याचीही माहिती नव्हती. एकही माता समिती सक्रिय नव्हती. ही ठोस माहिती घेऊन 'लोक सेवा संगम'चे कार्यकर्ते बालविकास प्रकल्प अधिकाऱ्यांना भेटले. पण या अधिकाऱ्यांनीही सुरुवातीला आपल्या यंत्रणेला पाठीशी घालण्याचा प्रयत्न केला. ते म्हणाले, "समिती सदस्य नेहमी बदलत असतात. काही लोक वस्ती सोडून जातात. त्यामुळे मीटिंगा झाल्या नसतील..." पण एकाही समितीमध्ये स्थानिक स्वयंसेवी समितीचे प्रतिनिधी नाहीत ही बाब मात्र या अधिकाऱ्यांना नाकारता आली नाही. कार्यकर्त्यांनी नव्याने माता समिती गठित करण्याचा प्रस्ताव ठेवला. या समित्यांमध्ये स्तनदा व गर्भवती मातांबरोबरचए कस वयंसेवीस ंस्थेचीप्र ातिनिधी० ाए क० ास्तीप्र ातिनिधीदे खीलन ेमण्याचा प्रस्ताव ठेवला. त्यानुसार वस्तीमध्ये समिती स्थापन करण्यासाठी प्रयत्नही सुरू झाले.

मातास ामितींचेस ादस्यस ालगस ाहाम ाहिनेस ामितीमध्येस ाक्रियर ाहतीलअ शाप्र ाकारे

समित्यांची रचना केली जाऊ लागली. दहा अंगणवाड्यांच्या माता समित्यांमध्ये १७ नवीन सदस्यांना सामावून घेतले गेले. पण या समित्यांच्या बैठका घेण्यासाठी अंगणवाडी सेविका अनुत्सुक होत्या. बराच पाठपुरावा केल्यानंतर बैठका होऊ लागल्या. या बैठकांना 'लोक सेवा संगम'च्या कार्यकर्त्यांनाही निमंत्रित करण्यात आलं. मात्र या बैठकांमध्ये माता समितीचीभ ूमिकाचस ांगितलीग ेलीन ाव्हती.ल ोकसेवासंगमच्याक ार्यकर्त्यांनीम ागप्र ात्येक समितीच्या बैठकीत आधी समितीची भूमिका काय याबाबत चर्चा घडवली. आता या माता समित्या अंगणवाडीत मिळणाऱ्या आहाराचा दर्जा पाहू लागल्या. अशा प्रकारे माता समिती सक्रिय झाल्या.

●

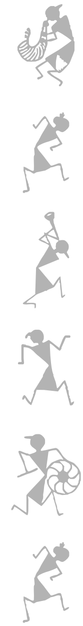

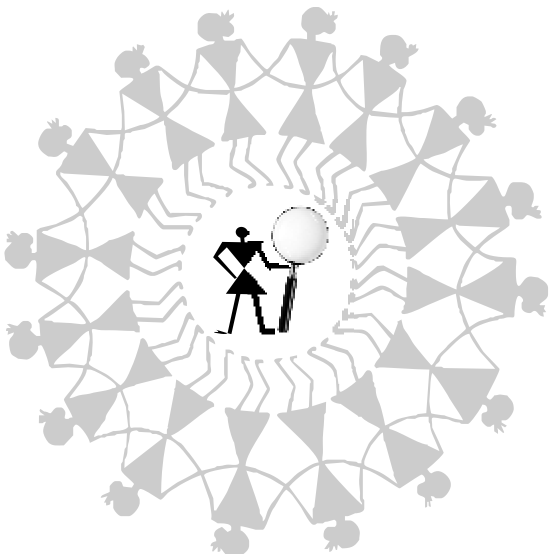

अंगणवाडीच्या अंगणात आल्या किशोरी...

१० ते १९ या वयोगटातील मुलींना किशोरवयीन मुली म्हटलं जातं. भारतात या वयोगटातील मुलींचं योग्य पोषण होत नाही हे पुढील मातामृत्युंचं एक महत्त्वाचं कारण मानलं जातं. म्हणूनच अंगणवाड्यांमधून या वयोगटातील मुलींसाठी पोषण आहार दिला जावा अशी तरतूद आहे. पण ती अमलात मात्र आणली जाताना आढळत नाही. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेतील घडामोडींमुळे मुंबईतल्या काही अंगणवाड्यातून नुकताच किशोरवयीन मुलींना आहार मिळू लागला...

अंगणवाडी म्हणजे छोट्या मुलांना खाऊ वाटणारं केंद्र अशी शहरी वस्त्यांमध्ये अंगणवाड्यांची प्रतिमा रुजली आहे. कारण खरंच अंगणवाड्यांमधून तेवढीच गतिविधी होताना दिसत असते. आहार वाटपाशिवाय फार तर लसीकरणासाठी लोक अंगणवाडीत येतात. पण ही सेवा देखील लहान मुलांसाठीच असते. त्यामुळे शून्य ते सहा या वयोगटातील बालके नि त्यांच्या माता यांच्याशिवाय इतरांना अंगणवाडीशी देणंघेणं नसतं. 'लोक सेवा संगम' संस्थेने मुंबईतल्या शहरी वस्तीतील १७ अंगणवाड्यांवर लोकाधारित देखरेख सुरू केल्यावर अंगणवाडी सेवांचा खरा विस्तार होऊ लागला. इथल्या अंगणवाडीसेवांच्या रडारवर किशोरवयीन मुलींनाही आणायचे काम लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेमुळे घडले...

आपल्या समाजात मुलींना दुय्यम वागणूक दिली जाते. मुलांच्या तुलनेत मुलींनी कमी खावे, मुलींना भूक कमीच असते अशा समजुतीही आपल्याकडे खोलवर रुजलेल्या आढळतात. त्यामुळे मुलींची शारीरिक वाढ खुंटते. पण ही खुंटलेली वाढ काही प्रमाणात सुधारण्याची संधी असते १० ते १९ या वयोगटात. हे वय म्हणजे यौवनावस्था. ना धड बालपण ना धड पूर्ण पक्वता. मानवी शरीर वाढीच्या या अवस्थेत शरीराचा झपाट्याने विकास होत असतो. याच काळात योग्य पोषण आहार मिळाल्यास कुपोषणावर काहीशी मात करता येणे शक्य होते. मुलींच्या बाबतीत तर याच काळात मासिक पाळीही सुरू होते. त्यामुळे मुलींना अधिकच पोषक आहाराची गरज निर्माण होते. गरीब कुटुंबांमध्ये असा

आहार मिळण्याची शक्यता कमी असते. शिवाय गैरसमजुतींमुळे मुलींना जादा अन्नही दिले जात नाही. म्हणूनच अंगणवाडीतून किशोरवयीन मुलींना पोषण आहाराची तरतूद केलेली असते. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेचे काम शिवाजीनगर बैंगणवाडीच्या वस्तीमध्ये सुरू झाल्यावर इथल्या अंगणवाड्यांमधुन किशोरवयीन मुलींना कुठलीच सेवा मिळत नाही हे कार्यकर्त्यांच्या लक्षात आले. कार्यकर्त्यांनी या प्रश्नावर हस्तक्षेप करायचे ठरवले.

अंगणवाडी सेविकांना 'किशोरवयीन मुलींना आहार का देत नाही?' अशी विचारणा करण्यात आली. उत्तर मिळाले, 'त्या मुली अंगणवाडीत येतच नाहीत.' किशोरवयीन मुली अंगणवाडीत न येण्याच्या काय शक्यता आहेत याबाबतही चर्चा घडवण्यात आली. मुंबईतील गरीब वस्त्यांमध्ये अनेकांना कमी वयातच उदरनिर्वाहासाठी काम करावं लागतं. तरुण मुली देखील त्याला अपवाद नाहीत. तर अशा कामकरी मुली अंगणवाडीत आहार घ्यायला कशा येतील? अशी शंकाही उपस्थित झाली. पण प्रश्न केवळ पोषण आहाराचा नाही. १० ते १९ या वयात यौवनावस्थेत घडणाऱ्या बदलांनाही मुली सामोऱ्या जात असतात. गरीब-कष्टकरी वस्त्यांमध्ये राहणाऱ्या मुलींना आपल्या शरीरातील बदलांची शास्त्रीय माहिती कशी होणार? कोण मार्गदर्शन करणार? अर्थातच हे काम अंगणवाडीतून व्हायला हवं. त्यासाठी अंगणवाडी सेविकांना प्रशिक्षणही मिळत असतं. त्यामुळेच वस्तीतील किशोरवयीन मुली व अंगणवाडी यांच्यात दुवा सांधण्याचं काम देखरेख प्रक्रियेने करायला हवं. असा कार्यकर्त्यांनी निर्णय घेतला.

वस्तीत किती किशोरवयीन मुली आहेत याचा सर्व्हे करायचे ठरले. कार्यकर्त्यांनी घरोघर जाऊन माहिती जमवली. १७ अंगणवाड्यांच्या अखत्यारित क्षेत्रातील ४१५ किशोरवयीन मुलींची माहिती कार्यकर्त्यांनी मिळवली. मिळालेल्या माहितीतून शाळा-कॉलेजात जाणाऱ्या, नोकरी करणाऱ्या तसेच अंगणवाडीतून आहार स्वीकारण्याची गरज व तयारी असणाऱ्या मुलींची वर्गवारी करण्यात आली. शहरी वस्त्यांमध्ये अंगणवाडीतून बालकांशिवाय इतरांनाही आहार मिळतो ही माहितीच नसल्याने तसेच मोठ्यांनी असा आहार घ्यायला जाण्याची सवय नसल्याने कदाचित मुली आहार स्वीकारणार नाहीत अशीही शक्यता होती. त्यामुळे सर्वेक्षण केलेल्या मुलींना पुन्हा भेटून कोणा-कोणाची अंगणवाडीतून आहार स्वीकारायची तयारी आहे याची खातरजमा करून घेण्यात आली. एकूण २०५ मुलींनी अंगणवाडीतून आहार घ्यायला होकार दिला.

मग प्रत्येक अंगणवाडीसाठी किशोरवयीन मुलींची स्वतंत्र यादी तयार झाली. ही यादी प्रत्येक अंगणवाडी सेविकेला सोपवण्यात आली. खरेतर हे काम आधीच अंगणवाडी सेविकेने करायला हवे होते. पण या निमित्ताने त्याची सुरुवात झाली. आता सत्र सुरू झाले अंगणवाडीत किशोरवयीन मुलींना आणण्याचे. अंगणवाडीत किशोरवयीन मुलींना आहारवाटपाचा सुरुवातीचा कार्यक्रम एका सभेने सुरू झाला. या सभेत अंगणवाडीत आलेल्या किशोरवयीन मुलींना अंगणवाडी सेविका, पर्यवेक्षक व संस्थेचे कार्यकर्ते त्यांच्यासाठी काय काय सेवा अंगणवाडीतून मिळू शकते याबद्दल माहिती सांगू लागले. या सभांना वस्तीतील नागरिकांनाही सामावून घेतलं जाऊ लागलं. एका महत्त्वाच्या वयोगटासाठी जवळपास बंद असलेली सेवा अंगणवाड्यांमधून या निमित्ताने सुरू झाली.

शास्त्रीय निकषांनुसार ११ ते १५ या वयोगटात मुलींचे सर्वसाधारण वजन ३० किलो असायला हवे. तर १५ ते १९ या वयोगटात ते ३५ किलो असायला हवे. या निकषांपेक्षा कमी वजन म्हणजे कुपोषित शरीर. अंगणवाड्यांमध्ये बालकांची वजन नोंद असते तशीच किशोरवयीन मुलींचीही असते. पण मुंबईतल्या वस्त्यांमध्ये आतापर्यंत या मुली अंगणवाडीत येत नव्हत्या त्यामुळे त्यांची वजनेही नोंदवली जात नव्हती. आपल्या मोहिमेचा पुढील टप्पा म्हणून किशोरवयीन मुलींचे वजन नोंदणी अभियान सुरू करण्याचा विचार आता कार्यकर्ते करीत आहेत...

●

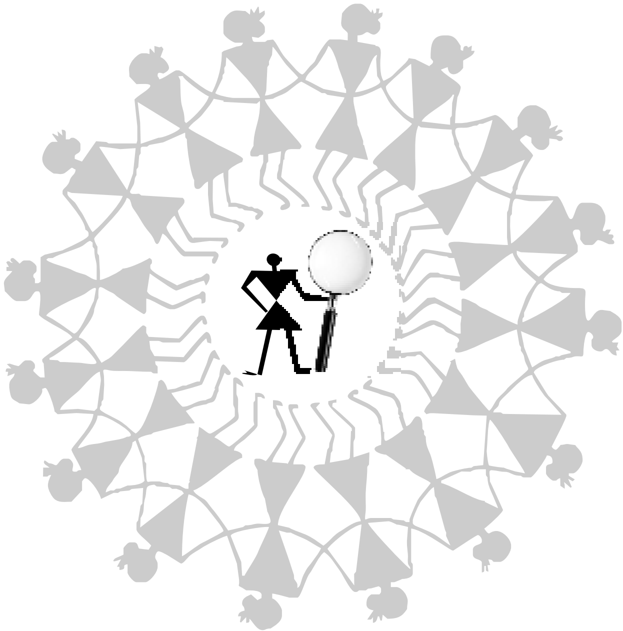

ग्रामसभा...
पोषण हक्कांसाठी!

बहुतेकवेळा कुपोषणाच्या समस्येचं खापर केवळ अंगणवाडी सेविका व संबंधित सरकारी यंत्रणेवर फोडलं जातं. पण सरकारी यंत्रणेला गावकऱ्यांचा सक्रिय सहभाग मिळत नाही या समस्येवर फारसा विचारच होत नाही. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या माध्यमातून 'रचना' या स्वयंसेवी संस्थेने 'ग्रामसभां'मध्ये कुपोषणाशी निगडीत प्रश्नांना चर्चेत आणले, नि ही समस्या एकट्या सरकारी यंत्रणेची राहिली नाही ती गावकऱ्यांच्या चिंतेचीही बाब झाली...

'ग्रामसभा' हा पंचायती राजव्यवस्थेचा आधारस्तंभ मानला जातो. ग्रामसभा जितक्या सक्षम तितकी विकेंद्रीत लोकशाही मजबूत असं मानलं जातं. विकेंद्रीत लोकशाही म्हणजे प्रत्यक्ष गावकऱ्यांनीच आपल्या प्रश्नांवर सामूहिक चर्चा करायची, समस्या सोडवण्यासाठी कार्यक्रम आखायचा, त्याला मंजुरीही सर्वानुमते द्यायची नि अंमलबजावणीसाठीही पुढाकार घ्यायचा. समस्यांची मांडणी, ती सोडवण्यासाठीचा 'रोडमॅप' व त्याला मंजुरी नि अंमलबजावणी या टप्प्यांवर गावकरीच केंद्रस्थानी असतील तर खरीखुरी लोकशाही नांदते. हाच ग्रामसभेच्या संकल्पनेचा गाभा आहे. या गाभ्याला लक्षात घेऊन 'रचना' या स्वयंसेवी संस्थेने कुपोषणाशी निगडित समस्यांची सांगड ग्रामसभांशी घातली. २०१४ मध्ये 'पोषण हक्क प्रकल्पा'च्या कार्यक्षेत्रातील गावांमध्ये ग्रामसभेत गावातील कुपोषणाच्या प्रश्नांची चर्चा व्हावी यासाठी संस्थेने पुढाकार घेतला. त्यासाठी गट विकास अधिकाऱ्यांकडे पाठपुरावा करण्यात आला. गट विकास

अधिकाऱ्यांनाही ही कल्पना आवडली. परिणामी गट विकास कार्यालयाकडून एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पाच्या बाल विकास प्रकल्प अधिकाऱ्यांना पुढील आशयाची सूचना पाठवली गेली - 'पोषण हक्क प्रकल्प राबवल्या जाणाऱ्या गावातील ग्रामसभांमध्ये अंगणवाडी सेविकांनी आपल्या समस्या तसेच उपलब्धींची मांडणी ग्रामसभेत करावी.'

१५ ऑगस्ट, २०१४ च्या ग्रामसभांमध्ये गावातील कुपोषणाशी निगडित समस्यांची चर्चा होणार हे निश्चित झाले. मग कार्यकर्त्यांनी त्या त्या गावातील अंगणवाडींच्या समस्यांचा वेध घेतला. अंगणवाडी सेविकांशी ग्रामसभेत काय काय मांडायचे याबद्दल संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी तपशीलवार चर्चा केली. कुरण बुद्रुक, निगडे, कोंडगाव व रूळे या गावातील ग्रामसभांमध्ये संस्थेचे कार्यकर्ते प्रत्यक्ष सहभागी झाले.

ग्रामसभा अपेक्षित संकल्पनेनुसार कुठेच होताना दिसत नाहीत. त्या उरकण्याकडे सरपंच व ग्रामसेवक तसेच गावकऱ्यांचाही कल असतो. कारण आपला 'कारभार' सर्वांदेखतउ घड० हावाह`क ारभाऱ्यांनान ाकोअ सतं.त ारग़ ाामसभेत० ाद-मारामाऱ्याह ाेऊ नयेत अशी गावकऱ्यांची अपेक्षा असते. पण कुपोषणाशी निगडित ग्रामसभा म्हटल्यावर संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी अंगणवाडी सेविकेसोबतच माता समितीच्या सदस्य महिला, अंगणवाडीतील बालकांचे पालक यांचाही सक्रिय सहभाग मिळवला. त्यामुळे या ग्रामसभा इतर गावांप्रमाणे 'उरकल्या' गेल्या नाहीत.

रूळे या गावातील ग्रामसभेत अंगणवाडीच्या समस्यांचीही मांडणी झाली. या अंगणवाडीत पाणी साठवण्यासाठी टाकी नव्हती, अंगणवाडी केंद्राचे दार कुजले होते, इमारतीला अनेक वर्षे रंगरंगोटी केलेली नव्हती, अंगणवाडीतले शौचालय नादुरुस्त होते तसेच अंगणवाडीतील तेरा मुले कुपोषणाच्या मध्यम श्रेणीत होती. 'रचना' संस्थेच्या कार्यकर्त्या मंगल मांजरे यांनी अंगणवाडीच्या या समस्या सोडवण्यासाठी गावकऱ्यांनी पुढाकार घ्यायला हवा यावर ग्रामसभेत भर दिला. माता समितीच्या महिलांनीही या मागणीला पाठिंबा दिला. ग्रामसभेत पहिल्यांदाच अंगणवाडीच्या समस्यांवर चर्चा होत होती. एरवी अंगणवाडीच्या समस्या ग्रामपंचायतीपुढे मांडण्याचं व्यासपीठच उपलब्ध नाही. या समस्या सर्वांदेखत चर्चेत आल्यामुळे ग्रामसभेतच त्यावर उपाययोजनाही सुचवल्या गेल्या. अंगणवाडीतील शौचालयाची दुरुस्ती, डागडुजी व रंगरंगोटीसाठी प्रस्ताव तयार केले गेले. शिवाय सरपंच व ग्रामपंचायत सदस्यांनी अंगणवाडीसाठी 'नर्सरी' मध्ये असतात तसे बेंच असावेत यासाठीही आग्रह धरला. गावची अंगणवाडी खासगी नर्सरीच्या तुलनेत अवकळा आलेली असू नये. याबद्दल ग्रामसभेचं एकमत झालं.

वरील ग्रामसभेनंतर संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी रूळे गावातील अंगणवाडीचा काही दिवसांनी आढावा घेतला. ग्रामसभेत मंजूर झालेल्या प्रस्तावांनुसार अंगणवाडीला पाण्याची टाकी मिळाली होती, कुजलेला दरवाजा दुरुस्त झाला होता, शौचालयाची समस्या राहिली नव्हती, नव्याने रंगरंगोटी होऊन अंगणवाडी नटली सजली तर होतीच; या अंगणवाडीतील तेरा मध्यम कुपोषित श्रेणीतील बालकांच्या प्रमाणात घट होऊन ही संख्या सात वर आली होती. ही किमया ग्रामसभेची होती. तसचं वेल्हा तालुक्यातील एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पाच्या अधिकाऱ्यांनीही या ग्रामसभा व त्यानंतरच्या उपयायोजना यांना दिलेला

प्रतिसाद खूपच मोलाचा होता हे देखील येथे आवर्जून नोंदवायला हवं.

रांजणे या गावातील ग्रामसभेत संस्थेने वेगळा प्रयोग केला. पोषण हक्क प्रकल्पा अंतर्गत ‘बाल पोषण हक्क गटां’ची स्थापना केली आहे. या गटांमध्ये गावातील पाचवी ते सातवीइ यत्तेर्ता शकणाऱ्याम ुलांनास ाामावूनघ ोतलेग ोलेअ ाहे.य ाग ाटातीलम ुलां-मुलींना अंगणवाडीतील सेवांचे महत्त्व पटवले गेले आहे. ही मुले अधूनमधून अंगणवाडीत गटाने जातात. अंगणवाडीतील बालकांची नखे कापली आहेत का हे पाहतात, पोषण आहार कसा आहे ते चव घेऊन पाहतात. बाल पोषण हक्क गटातील मुलांनी रांजणे गावातील अंगणवाडीबद्दलची आपली निरीक्षणे ग्रामसभेत मांडली. यामुळे ग्रामसभा केवळ गावातल्या प्रौढांची राहिली नाही; तर रांजणे गावातल्या बालकांच्या समस्यांनाही ग्रामसभेत स्थान मिळालं.

पोषण सेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेत रचना संस्थेने ‘ग्रामसभां’चा असा अभिनव उपयोग करून पोषणसेवा सुधारण्याचा एक वेगळा प्रयोग केला आहे. तो नक्कीच अनुकरणीय आहे.

●

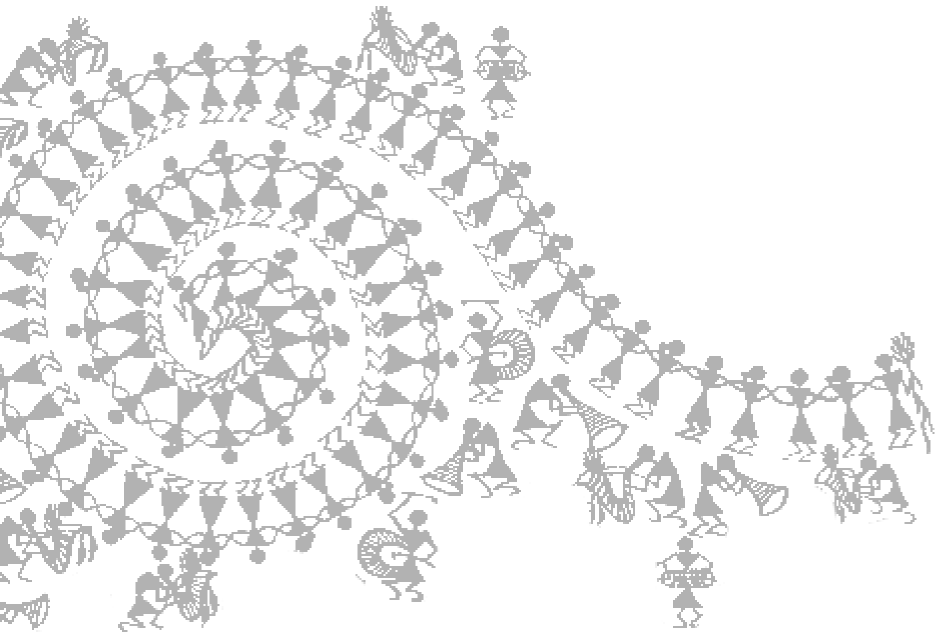

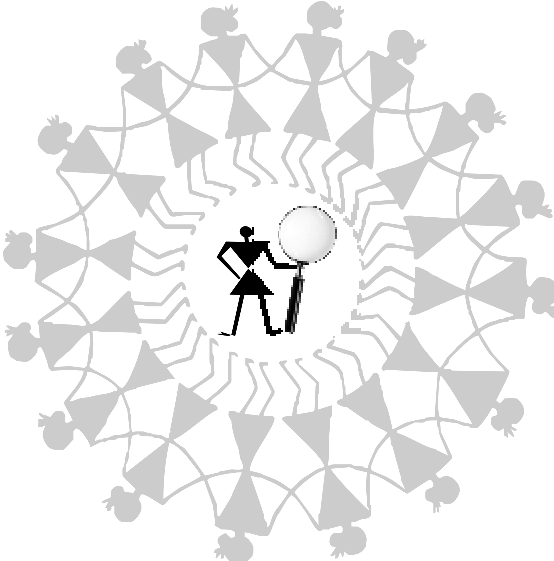

नो बटर, बिस्कीट मोहीम

'राजमाता जिजाऊ कुपोषण मुक्ती अभियान' अंतर्गत कुपोषण निर्मूलनासाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक नावीन्यपूर्ण उपक्रम सुचवले आहेत. पण सक्रिय लोकसहभागाशिवाय हे उपक्रम मूळ धरू शकत नाहीत. पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेतून 'राजमाता जिजाऊ कुपोषण मुक्ती अभियान'ला पूरक लोकसहभागाची जोड मिळाली आहे. याचा प्रत्यय वेल्हा तालुक्यात येत आहे...

"पूर्वी मी दर महिन्याचा बाजार भरताना दहा बिस्किटांचे पुडे घ्यायचे. पण आमच्या गावातल्या अंगणवाडीत सगळ्या बायांची मीटिंग झाली. त्या मीटिंगमध्ये 'रचना' संस्थेच्या कार्यकर्त्या व अंगणवाडी सेविका यांनी पौष्टिक आहार म्हणजे काय ते समजावलं. बिस्कीटं, चटपटीत कुरकुरे, खारी-बटर ह्यामुळं छोट्या मुलांच्या अंगाला लागेल असं काहीच नसतं. उलट गूळ-खोबरे, चुरमुरे-फुटाणे असा स्वस्त व पौष्टिक खाऊ पोरांना आवडतोही. म्हणून आता मी बिस्किटांऐवजी असाच खाऊ दर महिन्याचा बाजार भरताना खरेदी करते. हा खाऊ पोरांना सहज येता जाता खाता येईल अशा ठिकाणी ठेवते..." मोरदरी या गावातील शीतल कांबळे यांनी जाहीरसभेत आपलं हे मत मांडलं आहे. शीतलताईंसारख्या अनेक महिलांनी पोषण हक्क प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रात आपापल्या घरात 'बाळकोपरा' केला आहे. 'बाळकोपरा' ही संकल्पना शासनाच्या 'राजमाता जिजाऊ कुपोषण मुक्ती अभियाना'मध्ये सुचवण्यात आली आहे. ही संकल्पना 'रचना' संस्थेने 'पोषण हक्क प्रकल्पा'अंतर्गत वेल्हे तालुक्यातील पंधरा गावांमध्ये लोकप्रिय केली आहे.

'रचना' संस्थेने आपल्या कार्यक्षेत्रात वैविध्यपूर्ण उपक्रमांना चालना दिली. दर महिन्याला अंगणवाडीमध्ये माता बैठक हा त्यातलाच एक उपक्रम. संस्थेचे कार्यकर्ते श्रीपाद कोंडे या

उपक्रमाबद्दल सांगतात, ‘‘माता बैठकांमध्ये आम्ही अंगणवाडीतील बालकांच्या वजन-उंची मोजणीचे तंत्र, त्याचे महत्त्व महिलांना पटवून देण्यावर भर दिला. दर महिन्याला माता बैठक होईल यासाठी पाठपुरावा केला. या बैठकांमुळे वजन उंची घेणे, त्याबद्दलच्या नोंदी रजिस्टरमध्ये लिहिणे हे काम केवळ अंगणवाडी सेविकेचे राहिले नाही. तर माता बैठकीसाठी आलेल्या महिला स्वतःच मुलांची वजन उंची पाहू लागल्या. ग्रोथचार्ट वर मुलांच्या वाढीची पडताळणी करू लागल्या...” विशेष म्हणजे या माता बैठकींचा परिणाम असा झाला की, अंगणवाडी हे गावातलं एक मुख्य चेतना केंद्र झालं. अनेक कुटुंबांनी आपल्या घरात ‘बाळकोपरा’ केला. बाळकोपरा म्हणजे घरातील असे ठिकाण जिथे बालकांचा हात सहज पोहोचेल अशा ठिकाणी ठेवलेला खाऊ. या ठिकाणी घरातील त्या बालकाचे वजन-उंची वाढीचा तपशील नोंदवणारा तक्ता देखील लावलेला असतो. पालक अंगणवाडीत जाऊन आपल्या पाल्याचे वजन उंची पाहतात व घरातील तक्त्यावर नोंद ठेवतात. या उपक्रमामुळे अंगणवाडीमध्ये चेहलपेहलही वाढली.

अंगणवाडीशी निगडित समस्या गावसभा, कार्यशाळा, जनसुनवाई अशा विविध व्यासपीठांवर मांडल्या जाऊ लागल्या. पानशेत येथील कार्यशाळेमध्ये महिलांना पौष्टिक आहाराची प्रात्यक्षिकं दाखवण्यात आली. बाजारातल्या चटपटीत पदार्थांचं निकृष्ट पोषणमूल्य याबद्दल चर्चा घडवली गेली. परिणामी या कार्यशाळेत उपस्थितांनी ‘नो फास्ट फूड, नो बेकरी फूड’ अशी मोहीमच राबवण्याचा निर्णय घेतला.

कुठल्याही खेड्यात सकाळी सकाळी येणाऱ्या फेरीवाल्या विक्रेत्यांमध्ये खारी-बटर विक्रेत्यांचा अग्रक्रमांक लागतो. अजूनही अनेक कुटुंबांमध्ये सकाळचा नाश्ता म्हणून खारी, बटर, टोस्ट व चहाच आढळतो. छोट्या मुलांनाही सकाळचा पहिला आहार हाच दिला जातो. त्याशिवाय अधूनमधून छोटी मुलं गावातील खाऊच्या दुकानातून काहीबाही खाऊ विकत घेऊन खात असतात. पालकही मूल रडायला लागल्यावर दुकानातले सटर फटर पदार्थच मुलांना देऊन गप्प करतात. या सवयींबद्दल ‘रचना’ संस्थेने व्यापक जनजागृती घडवली. अंगणवाडीमध्ये दरमहा माता बैठकीत आहार प्रात्यक्षिकं होणं अपेक्षित असतं. या आहार प्रात्यक्षिकांसाठी अंगणवाडी सेविकांना दरमहा १७५ रुपये मंजूर केले जातात. या रकमेबद्दल ओसाडे गावातील अंगणवाडी सेविका वंदना निवंगुणे म्हणतात, “आता पोषक आहार प्रात्यक्षिकासाठी हिरव्या मुगाची खिचडी बनवायची म्हटलं तर तीस मुलं व त्यांच्या माता अशा साधारण पन्नास लोकांसाठी खिचडी बनवायची असं गहीत धरू...किलोभर हिरवे मूग घ्यायचे तर ८० रुपये जाणार...दोन किलो तांदळासाठी आणखी ८० रुपये जाणार म्हणजे एवढ्यातच १६० रुपये खर्च होतात...बाकी तिखट... मीठ...तेल...जळण ह्या खर्चासाठी कुठले १७५ रुपये पुरणार?” ‘रचना’च्या कार्यकर्त्यांनी यावर मार्ग काढला. शेवग्याच्या कोवळ्या पाल्याचे धपाटे, मेथीचे पराठे, वेगवेगळ्या रानभाज्या असे स्वस्त, सहज उपलब्ध व पौष्टिक पदार्थ कसे करावेत याची प्रात्यक्षिकं त्यांनी अंगणवाड्यांमध्ये दाखवली. त्यामुळं अंगणवाडीत दर महिन्याला नवनव्या पौष्टिक रेसिपीज् तयार होऊ लागल्या. तसेच माता बैठकाही नियमित होऊ लागल्या.

परसबागांनाही संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी प्रोत्साहन दिले. ताज्या हिरव्या पालेभाज्या, फळभाज्या या परसबागांमधून लागवडीला प्रोत्साहन दिलं गेलं. परसबागेतली फळं देखील बाळकोपऱ्यात विराजमान झाली. अशा प्रकारे ‘बाळकोपरा’ मोहीम राबवून ‘रचना’ संस्थेने कुपोषणाच्या प्रश्नाला गावकऱ्यांच्या जिव्हाळ्याचे स्वरूप मिळवून दिले.

●

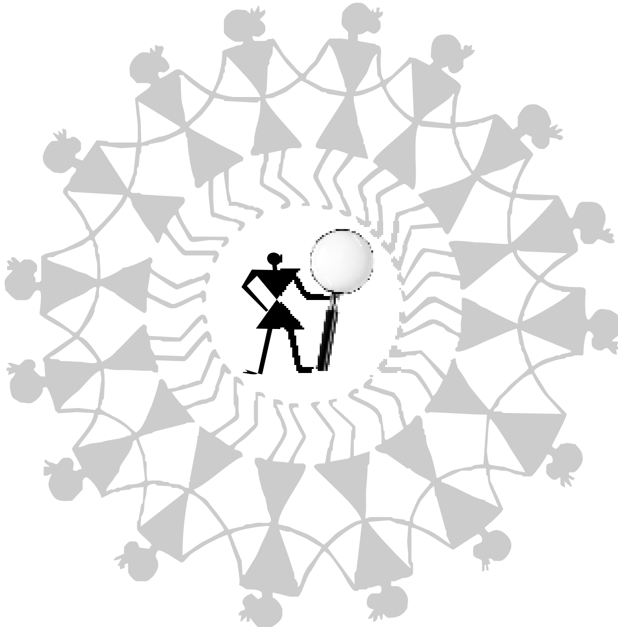

अंगणवाडीत आला पंखा

काही वेळा एखादी किरकोळ समस्या केवळ अनास्थेमुळे सरकारी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत खीळ निर्माण करते. नागपूर शहरानजीकच्या ताजबाग या गरीब लोकवस्तीमधील अंगणवाड्यांमध्ये अशा अनेक किरकोळ समस्या आहेत. या छोट्या छोट्या समस्यांमुळे या वस्तीतील अंगणवाड्यांची सेवा दुबळी ठरत आहे. मात्र लोकाधारित देखरेखीमुळे अशा समस्या ऐरणीवर आल्या नि अंगणवाडी सेवा सुरळीत होऊ लागली...

'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' या संस्थेमार्फत नागपूर शहरातील ताजबाग या शहरी गरीब वस्तीमध्ये 'पोषण हक्क प्रकल्प' राबवला जातो आहे. प्रकल्पाच्या आरंभाला संस्थेने येथील अंगणवाड्यांच्या समस्या समजावून घेतल्या. ताजबागमधील बहुतांश अंगणवाड्या भाड्याच्या खोल्यांमध्ये कार्यरत असल्याचे संस्थेच्या पाहणीत उघड झाले. काही अंगणवाड्या मंदिरात किंवा बौद्ध विहारातून कार्यरत आहेत. त्यामुळे साहजिकच अशा अंगणवाड्यांना शौचालयाची सुविधा नाही. ताजबाग ही एक दाट लोकवस्तीची झोपडपट्टी आहे. अशा वस्तीत अंगणवाडीला स्वतंत्र जागा मिळणे जवळ जवळ अवघडच असते. कारण अशा वस्त्यांमधून खूप चिंचोळ्या जागेत माणसे कशीबशी राहत असतात. जिथं माणसांनाच राहायला पुरेशी जागा मिळत नाही तिथं अंगणवाडीला कशी मिळणार? त्यामुळंच या वस्तीमधील बऱ्याच अंगणवाड्या भाड्याच्या जागेत कार्यरत आहेत. पण ही भाड्याची जागा देखील काही अंगणवाड्यांना काही तासांपुरतीच मिळते. कारण सरकारी

नियमाप्रमाणे अंगणवाडीचे भाडे वीजबिलासह दरमहा ७५० रुपयेच मंजूर केले जाते. प्रत्यक्षात शहरी वस्त्यांमध्ये खोल्यांचे भाडे यापेक्षा बरेच जास्त आहे. त्यामुळे एखाद्या दुकानाच्या शेडमध्ये काही तासांकरिता अंगणवाडीला जागा मिळते. अशा जागा पुरेशा प्रशस्त नसतातच तर बऱ्याचशा अंगणवाड्या पत्र्याच्या खोलीत भरतात. या खोल्यांना छप्पर देखील टिनच्या पत्र्याचे असते. अशा पत्र्याच्या खोल्या नागपूरसारख्या शहरात खूप 'तापदायक' असतात.

विदर्भात उन्हाळा खूपच कडक असतो हे सर्वांना ठाऊकच आहे. नागपुरात तर उन्हाळ्यात तापमान ४२ ते ४३ अंश सेल्सियसच्याही पुढे जाते. पारा असा चढलेला असताना पत्र्याचं छप्पर असलेल्या अंगणवाडीच्या खोलीत वातावरण काय तापत असेल याची कल्पना केलेली बरी. त्यामुळेच उन्हाळ्यात एप्रिल व मे महिन्यात अंगणवाड्यांची वेळ बदलली जाते. या काळात अंगणवाडी सकाळच्या प्रहरात भरवली जाते. सकाळ असो की दुपार वा रात्र नागपूरमध्ये उन्हाळ्यात पंखा ही एक जीवनावश्यक वस्तू असते. पण ताजबागमधील अंगणवाडी क्रमांक १५० मध्ये पंखाच नव्हता. त्यामुळे ही अंगणवाडी जवळपास ठप्पच होती. मुलांना आहार देण्यापुरती अंगणवाडी मदतनीस अंगणवाडी सुरु ठेवायची. बाकी माता बैठका, किशोरी मुलींच्या बैठका यापैकी कुठलीही सेवा अंगणवाडीच्या या 'धधकत्या' खोलीतून देता येणं शक्य नव्हतं. लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी या समस्येवर मार्ग काढायचे ठरवले. त्यासाठी वस्तीमध्ये बैठका झाल्या. लोक म्हणाले, 'अंगणवाडीत पंखा बसवायची जबाबदारी त्यांच्या खात्याची आहे. त्यांनीच पंखा बसवावा !' पण अंगणवाडी सेविकेचं मत होतं - 'अंगणवाडीसाठी पंखा खरेदीची काही तरतूदच नाही.' आता हा तिढा सुटणार कसा? म्हटलं तर समस्या किरकोळ! पण 'सरकारी' कामाची जबाबदारी कोण घेणार? आता लोक म्हणाले, 'नगरसेवकाने अंगणवाडीत पंखा बसवून द्यायला हवा.'

आता गाडी नगरसेवकाकडे आली. लोकांना वाटत होतं - 'नगरसेवक वस्तीतल्या धार्मिक उत्सवांना भरभरून वर्गणी देतात. त्यांना अंगणवाडीत एक साधा पंखा बसवून देणं काही फार अवघड नाही.' वस्तीपातळीवर 'पोषण हक्क प्रकल्पा' अंतर्गत देखरेख समितीची स्थापनाही तोपर्यंत झाली होती. या समितीच्या बैठकीमध्येही अंगणवाडीला पंखा कोणी बसवायचा? या प्रश्नावर चर्चा होतच होती. या समितीच्या बैठकांना नगरसेवकांनाही आमंत्रण असायचं. यापूर्वी अंगणवाडीचे प्रश्न स्थानिक नगरसेवकांच्या खिजगणतीतही नव्हते. देखरेख समितीच्या एका बैठकीत नगरसेवक उपस्थित होते. ती संधी साधून समिती सदस्यांनी 'अंगणवाडीसाठी तुम्ही पंखा खरेदी करून द्या!' अशी नगरसेवकांना विनंती केली. नगरसेवकांनी अंगणवाडीची समस्या लक्षपूर्वक ऐकून घेतली. मग ते म्हणाले, 'मी एकट्यानेच भार का उचलायचा? समस्या तर आपल्या सगळ्यांच्या जिव्हाळ्याची आहे. तुम्ही देखील हातभार लावायला हवा! वस्तीतले लोक जितकी वर्गणी जमवतील त्याच्या दुप्पट मी देणगी देईन. त्या पैशांतून अंगणवाडीसाठी पंखा खरेदी करूयात...' ही सूचना बिनतोड होती. त्यामुळं समिती सदस्यांनीही यावर सहमती दर्शवली. ताजबागमधील अंगणवाड्यांशी निगडित आणखी एका समस्येवरही असाच तोडगा निघाला.

ताजबागमध्ये सात अंगणवाड्या आहेत. यापैकी दोनच अंगणवाड्यांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे होते. अन्य अंगणवाडीतील मुलांच्या वजनासाठी या अंगणवाड्यांमधील वजनकाटे उचलून न्यावे लागत. परिणामी वस्तीतील बालके तसेच गरोदर मातांच्या वजन नोंदींबद्दल हेळसांड होत होती. संस्था व पोषण हक्क समितीने विविध स्तरावर पाठपुरावा करूनही अंगणवाड्यांना नवे वजनकाटे मिळत नव्हते. हा प्रश्न देखील नगरसेवकांपुढे मांडण्यात आला. मग वजनकाट्यांसाठीही लोकवर्गणी व नगरसेवकांची देणगी असा पर्याय पुढे आला.

आता गणपती उत्सवासाठी घराघरातून वर्गणी काढली जाते त्याप्रमाणे अंगणवाडीसाठी वजनकाटे नि पंख्यासाठी वर्गणी जमा होऊ लागली. ताजबागमध्ये राहणारे नागरिक म्हणजे समाजातील अत्यंत गरीब वर्गातील लोक. बहुतेकांचे हातावर पोट. अशा गरीब कुटुंबांनी अंगणवाडीच्या पंख्यासाठी ५०० रुपये व वजनकाट्यासाठी १००० रुपये जमवले. या रकमेच्या दुप्पट रक्कम म्हणजे ३००० रुपयाची देणगी नगरसेवकाने दिली. या सामूहिक निधीतून एक सिलिंग फॅन खरेदी करण्यात आला. नगरसेवकांनीच पहिल्यांदा या पंख्याचं बटन दाबलं. आता नागपूरच्या उन्हात तापलेल्या अंगणवाडी क्रमांक - १५० मध्ये पंख्यांच्या हवेत मुलं जमू लागली. माता समितीच्या बैठका नियमित सुरू झाल्या. पोषण हक्क गटाच्या बैठकाही अंगणवाडीतच होऊ लागल्या. नवे वजनकाटे लोकवर्गणीतून खरेदी केल्यामुळे आता लोकही वजनाच्या नोंदींबद्दल अधिक जागरूक झाले.

अंगणवाडीशी निगडित म्हटलं तर या किरकोळ समस्या. पण त्या ऐरणीवर तर यायला हव्यात! लोकाधारित देखरेखीनं अशा समस्यांना व्यासपीठ मिळवून दिलंय. त्या सोडवण्यासाठी वस्तीतल्या लोकांना पुढाकार घ्यायला प्रवृत्त केलंय. देखरेख प्रक्रियेचा 'पंखा' अशाप्रकारे अंगणवाड्यांमध्ये सुखद वाऱ्याची झुळूक खेळवत आहे...

●

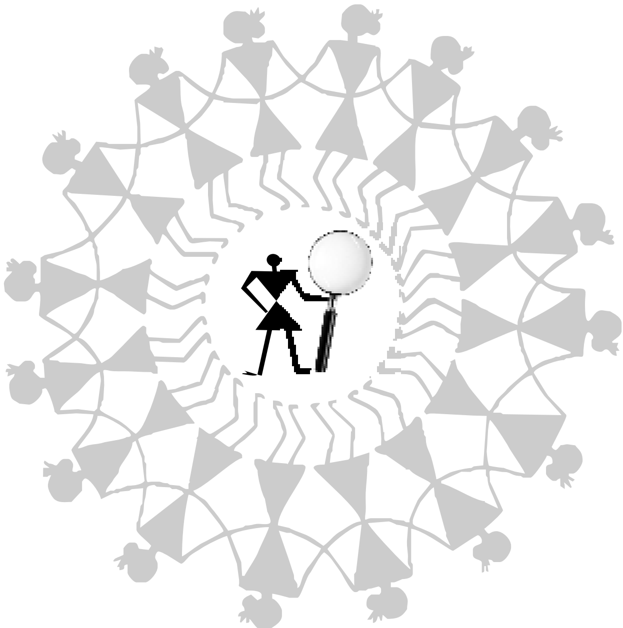

झाले पुनरुज्जीवित : पोषण पुनर्वसन केंद्र

'राजमाता जिजाऊ कुपोषण मुक्ती अभियान' अंतर्गत राज्यभर 'पोषण पुनर्वसन केंद्र' चालवली जातात. तीव्र कुपोषित बालकांना या केंद्रांमधून निवासी औषधोपचार दिले जातात. पण या केंद्रांबद्दल नागरिकांना माहितीच नसल्याने तिथपर्यंत लोकही पोहोचत नाहीत. नागपूर शहरात पोषण हक्क प्रकल्पातील घडामोडींमुळे अनेक गरीब या केंद्रांचा लाभ घेऊ लागलेत...

रूख्सार अजीम खान, राहणार - आझाद कॉलनी, बडा ताजबाग, नागपूर. रूख्सार सध्या तिसऱ्यांदा गरोदर आहे. तिच्या आधीच्या दोन मुलांपैकी धाकटा मुलगा कुपोषित आहे. तो वारंवार आजारी पडतो. त्याला बहुतेक भुकही लागत नसावी. हे मूल कमी खात असल्याने किडकिडीत आहे. असं रूख्सारला वाटत होतं. रूख्सारच्या कुटुंबात आठ लोक आहेत. सासू-सासरा व एक दीर तसंच तिची दोन मुलं नि नवरा. नवरा मोलमजुरी करतो. अशा या गरीब कुटुंबाला आपल्या कुपोषित मुलाच्या आजारपणावर होणारा नेहमीचा खर्च परवडत नाही. पण करणार काय? रूख्सारच्या कुपोषित मुलाची अंगणवाडीमध्ये कुपोषित बालकांच्या मध्यम श्रेणीतील बालकांमध्ये नोंद होती. अंगणवाडीत त्या मुलाला पोषक आहार मिळत होता. पण हे मूल दिवसेंदिवस खंगतच चाललं होतं.

पोषण हक्क प्रकल्प सुरू झाल्यानंतर 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी अंगणवाडीत मुलांची वजनं घ्यायला सुरुवात केली. या मोहिमेत त्यांना

रूख्सारचं कुपोषित मुलही आढळून आलं. या मुलाला आहारासोबतच उपचारांचीही गरज आहे. हे कार्यकर्त्यांनी ओळखलं. असे उपचार नागपुरमधील डागा हॉस्पिटलशी संलग्न असलेल्या 'पोषण पुनर्वसन केंद्रात' मिळतात. हे देखील त्यांना माहीत होतं. पण वस्तीत या केंद्राबद्दल कुणालाही काहीच माहीत नव्हतं. दुसरी एक अडचण कार्यकर्त्यांपुढे होती - पोषण पुनर्वसन केंद्रात केवळ तीव्र कुपोषित मुलांवरच उपचार होतात. पण येथील अंगणवाड्यांमध्ये तर सर्वच कुपोषित मुले 'मध्यम कुपोषित' श्रेणीमध्ये नोंदवलेली. मग त्यांना पोषण पुनर्वसन केंद्रातून उपचार मिळणार तरी कसे?

नागपूर शहरातील ताजबाग परिसरात पोषण हक्क प्रकल्पाच्या पहिल्या कार्यशाळेत येथील पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या अधिकारी डॉ. रंजना पारधी देखील उपस्थित होत्या. त्यांनी 'पोषण पुनर्वसन केंद्राबद्दल नागरिकांमध्ये जागरूकता नाही' ही बाब त्या कार्यशाळेतच मांडलीह ोती.० ास्तीपातळीवरक ामस् ाुरूझ ााल्यावरक ार्यकर्त्यांच्याल ाक्षातअ ाले- ए ाोषण पुनर्वसन केंद्राबद्दल नागरिकांनाच काय एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पातील अधिकारी व अंगणवाडी पर्यवेक्षकांनाही त्याची माहिती नाही. या 'अजाणतेपणा' मागील कारण मात्र मोठं विचित्र निघालं. एक तर वस्तीतील सर्वच अंगणवाड्यांमधील वजनकाटे नादुरुस्त आढळले. त्यामुळे सदोष वजनाची समस्या तर होतीच; पण अंगणवाडी सेविका तीव्र कुपोषित मुलांचीही नोंद 'मध्यम श्रेणी' मध्ये करत होत्या. त्यामुळे या मंडळींच्या 'कागदी' मतानुसारअ ंगणवाडीतीलकु ठल्याहीब ाालकालाउ पचारांचीग ारजन ाव्हती.त यामुळेक ोणी 'पोषण पुनर्वसन केंद्राबद्दल' जाणून घ्यायची तसदीही घेतलेली नव्हती.

या पार्श्वभूमीवर संस्थेने प्रमाणित वजनकाट्यांवर वस्तीतील मुलांची वजने नोंदवण्याची मोहीम सुरू केली. संस्थेने वस्तीतील २२ अंगणवाड्यांमधील बालकांची वजने घेतली. या मोहिमेतून धक्कादायक तथ्य पुढे आली - सहा महिने ते तीन वर्षे या वयोगटातील १०६ बालकं मध्यम ते तीव्र कुपोषित होती. तसेच तीन ते सहा वर्षे वयोगटातील १३४ बालकं मध्यम ते तीव्र श्रेणीत आढळली. एकूण २४० बालकांना उपचारांची गरज होती. या बालकांना उपचार मिळावेत यासाठी संस्थेने वस्तीत बैठका घेतल्या. 'पोषण पुनर्वसन केंद्राची' सेवा तसेच अंगणवाडीची गरज याबद्दल जागरूकता वाढवली. त्यामुळे अनेक पालकांनी पोषण पुनर्वसन केंद्राकडे धाव घेतली. पण आता एक नवीच समस्या पुढे आली.

अंगणवाडीमध्ये तीव्र कुपोषित मुलांची श्रेणी ठरवण्याचे निकष व पोषण पुनर्वसन केंद्राचे निकष यांच्यात तफावत होती. त्यामुळे अंगणवाडीतून पोषण पुनर्वसन केंद्राकडे पाठवली जाणारी बालके उपचारांशिवायच परत पाठवली जाऊ लागली. खरेतर मुलांना उपचार मिळणं सर्वाधिक गरजेचं असताना केवळ निकषांची सबब दाखवून उपचार नाकारणं ही संतापजनक बाब होती. मग कार्यकर्त्यांनी पुन्हा पाठपुरावा सुरू केला.

महानगर पालिकेचे अधिकारी, सभापती यांच्याकडे दाद मागितली गेली. पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या अधिकाऱ्यांशी समन्वय केला गेला. या अधिकाऱ्यांना पोषण हक्क प्रकल्पाच्या सभेत बोलावून अंगणवाडी व पो.पु. केंद्राच्या श्रेणीचे निकष सारखेच असावेत यासाठी प्रयत्न केले गेले. या प्रयत्नांना यशही आलं. पण यामुळे पो.पु. केंद्रावर जादा ताण

येणार होता. केंद्रासाठी केवळ दहाच खाटा मंजूर होत्या. मग संस्थेने पो. पु. केंद्रासाठी आणखी दहा खाटा, व कर्मचाऱ्यांची व्यवस्था व्हावी यासाठी पाठपुरावा सुरू केला. बऱ्याच प्रयत्नांनंतर डागा हॉस्पिटलमध्ये पो. पु. केंद्रासाठी वेगळा वॉर्ड मंजूर झाला. त्यामुळेच आता रूख्सार सारख्या गरीब महिला आपल्या कुपोषित बालकांचे उपचार पो. पु. केंद्रातून करून घेत आहेत. या उपचारांदरम्यान बालकाच्या पालकांनाही दररोज ५० रुपये मजुरी भत्ता मिळत आहे. एरवी गरीब लोकांचा रोजगार बुडतो म्हणून ते दीर्घ उपचारांसाठी दवाखान्यात राहत नाहीत. पो.पु. केंद्रातील सुविधांमुळे ती समस्याही काहीशी बोथट झाली आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे 'पोषण हक्क प्रकल्पा'तील घडामोडींमुळे नागपूरमधील पोषण पुनर्वसन केंद्र एकप्रकारे पुनरुज्जीवित झाले आहे...

●

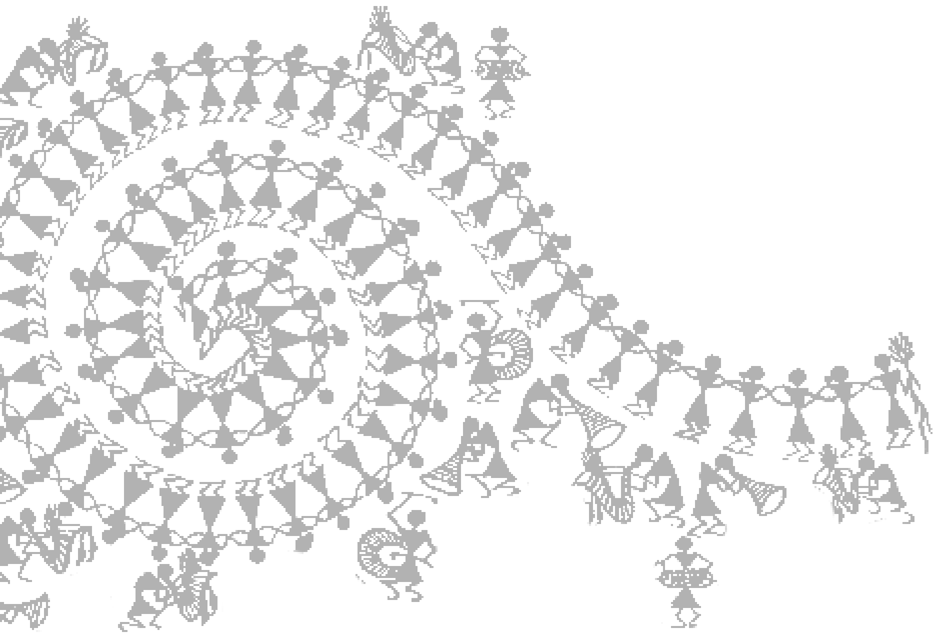

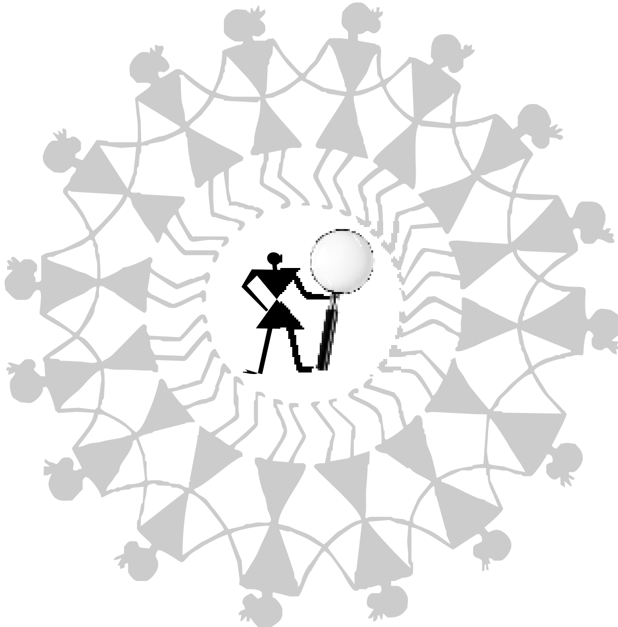

लोकाधारित देखरेख मूल्यांकनाचं अमोघ माध्यम

पोषणसेवांची गुणवत्ता तपासण्यासाठी सध्या शासकीय यंत्रणेत कुठलेच माध्यम नाही. त्यामुळे सरकारी यंत्रणेतून खालपासून वरपर्यंत जाणारी आकडेवारी एवढ्याच आधारावर सध्यातरी पोषणसेवांचे मूल्यांकन होते. या रूढ पद्धतीव्यतिरिक्त 'लोकाधारित देखरेखी'च्या माध्यमातून पोषणसेवांच्या लाभार्थ्यांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रभावी व सातत्यपूर्ण मूल्यांकन होऊ शकते. हे 'पोषण हक्क प्रकल्पा'तील घडामोडींमधून सिद्ध होत आहे...

एखाद्याअ ंगणवाडीतकु पोषितम ुलांचीन ोंदझ ााल्यावरस रकारीय ंत्रणाए र्का वचित्र प्रतिक्रिया देते. त्या अंगणवाडी सेविकेला विचारलं जातं - 'तुमच्या अंगणवाडीत इतकी कुपोषित मुलं कशी?' जणू काही ती अंगणवाडी सेविकाच बालकांच्या कुपोषणाला सर्वस्वी जबाबदार आहे, असा या प्रश्नाचा रोख असतो. समस्येचं अस्तित्वच नाकारलं की तिच्यावरील उपाययोजनांचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. ही मानसिकता आपल्याकडे बळावलीच नव्हे तर आता बऱ्यापैकी घट्ट रुजली आहे. पण आपण संवेदनशील असल्यामुळे आपल्याला नेहमीच चांगले बदल घडावेत असंही मनःपूर्वक वाटत असतं. आपल्याय ााअ ाशेला' लोकाधारितद ेखरेख'ह े म ााध्यमब ाळकटीद ेऊश ाकेल.अ शाक ाही घटनांची यापुढील मजकुरात नोंद आहे...

गडचिरोली जिल्ह्यातील उराडी हे गाव. या गावात 'पोषण हक्क प्रकल्पा' अंतर्गत अंगणवाडीतील सेवांवर लोकाधारित देखरेख समितीची स्थापना झाली. समिती सदस्यांनी

अंगणवाडी सेवांवर देखरेख करायची म्हणजे नेमकं काय याचा ऊहापोह करणारी प्रशिक्षणंही पार पडली. गावातील अंगणवाडीत इतक्या विविधांगी व बहुपयोगी सेवा मिळणं अपेक्षित आहे हे समिती सदस्यांना नि गावकऱ्यांनाही पहिल्यांदाच समजलं. मग देखरेख समितीने गावात एक उपक्रम घ्यायचं ठरवलं. अंगणवाडीतील बालकांची वजनं त्यांच्या पालकांच्या उपस्थितीत घेणे - हा तो उपक्रम. उपक्रम तसा साधा होता. त्यामुळे अंगणवाडी सेविकेनंही या उपक्रमात सहभागी व्हायला लगेच तयारी दाखवली. या उपक्रमाच्या प्रसंगी कढोली प्रा. आ. केंद्राच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनाही उपस्थितीचं निमंत्रण गेलं.

ठरलेल्या तारखेनुसार वैद्यकीय अधिकारी अंगणवाडीवर आले. सर्व बालकांची वजनं त्यांच्या पालकांसमोर घेतली गेली. या तपासणीत अंगणवाडीतील चार मुलं तीव्र कुपोषित आढळली. डॉक्टरांनी या बालकांची तपासणी केली. या बालकांसाठी अंगणवाडीत 'बाल विकास केंद्र' चालवण्याची शिफारस करण्यात आली. तीव्र कुपोषित बालकांना विशेष उपचारांसाठी 'बाल विकास केंद्रा'ची तरतूद असते. त्यासाठी अंगणवाडीत अशी बालकं आहेत असं अंगणवाडी सेविकेला वरिष्ठ स्तरावर कळवावं लागतं. त्यानंतर त्या बालकांचा विशेष आहार इत्यादीसाठी ठरावीक रक्कम मंजूर होते. त्यार कमेतूनकु पोषितब ालकांसाठीि वशेषअ ाहार० ाफ ळंअ ाणलीज ातात.अ ंगणवाडी सेविका दिवसभर कुपोषित बालकांना अंगणवाडीत ठेवते. ठरावीक काळानंतर बाळांना पोषक आहार देण्याची जबाबदारी अंगणवाडी सेविकेवर या काळात असते. कुपोषित बालकांची अशी विशेष काळजी घेणे म्हणजेच अंगणवाडीत 'बाल विकास केंद्र' सुरू करणे. तर उराडी गावातील देखरेख समितीने आयोजित केलेल्या उपक्रमातून गावातच 'बाल विकास केंद्र' सुरू झालं. एरवी काय झालं असतं?

अंगणवाडीचा दैनंदिन कारभार चालतो दिवसातून चार तास. पण 'बाल विकास केंद्र' सुरू झाल्यावर अंगणवाडी सेविकेला दिवसभर कुपोषित बालकांवर लक्ष द्यावं लागतं. त्यामुळे तिच्यावर जादा कामाचा भार पडतो, अशी समजूत आहे. त्यात अंगणवाड्यांमध्ये खरी वजनं नोंदवण्याऐवजी तीव्र कुपोषित बालकांनाही मध्यम कुपोषित श्रेणीत नोंदवलं जातं हे आपल्याकडील उघड गुपित आहे. त्यामुळे कुपेषित बालकांची योग्यन ोंदचह ोतन ाही.प ारिणामीकु ठल्यातरीद ुर्गमअ ादिवासीख ेड्यातकु पोषितब ालकं कधीतरीकु ठल्याशाअ ाजाराचील ागणह ोऊनम ृत्युमुखीप डतातात िनत यांच्याम ृत्यूचीन ोंद एखाद्या संस्थेने कुपोषणाने मृत्यू झालेल्यांची 'बल्क' आकडेवारी उघड केली तरच घेतली जाते. एक सुसंस्कृत समाज म्हणून आपल्याला या प्रकाराची शरम वाटायला हवी. वाटत नाही ही खेदाची बाब. पण आपल्याला दिवसेंदिवस असं बेशरम होण्यापासून प्रवृत्त करण्यासाठीच जणू उराडी गावात वरील घडामोड झाली असावी.

याच उराडी गावात अंगणवाडीसेवांशी निगडित आणखी एक प्रकार उघडकीस आला. गावातल्या किशोरवयीन मुली, स्तनदा माता यांची दर तीन महिन्यातून एकदा वजने घेऊन त्यांची नोंद अंगणवाडीतील रजिस्टरमध्ये होणं अपेक्षित असतं. हेतू हा की या मुली व महिलांमध्ये कुपोषणाची लक्षणे आढळल्यास त्यांना उपचार देणे शक्य व्हावे. उराडीतील

अंगणवाडीत सर्व नोंदी होत्या, या नोंदींवर अंगणवाडी सुपरवायजरची सही देखील होती. पण गावातील संबंधित महिलांनी आपली नावं रजिस्टरमध्ये पाहिल्यावर त्यांना आश्चर्यच वाटलं. कारण अंगणवाडी सेविकेने कधीच त्यांची वजने घेतलेली नव्हती. गावातल्या महिलांनी सर्वांदेखत अंगणवाडी सेविका व सुपरवायजरला जाब विचारल्यावर त्यांनी सर्वांदेखत आपली चूक कबूल केली. यापुढे असं घडणार नाही असं आश्वासनही दिलं. अंगणवाडी सेविका, आरोग्यसेविका यांना गावातील विविध माहितीच्या नोंदी भरून पाठवाव्या लागतात. या भारंभार नोंदींचा कंटाळा करून अनेक कर्मचारी केवळ कागदावरच नोंदी करतात. या आकडेबाजीची पडताळणी करणारी कुठलीच यंत्रणा उपलब्ध नाही. ही पोकळी लोकाधारित देखरेखीतून भरली जाऊ शकते.

‘लोकाधारित देखरेख’ केवळ समस्या उघड करणारं माध्यम नाही. तर या माध्यमातून सकारात्मक बदलही घडताहेत. गडचिरोलीच्या कुरखेडा तालुक्यातील देऊळगावात अंगणवाडीला स्वतंत्र इमारत नव्हती. अपुऱ्या जागेमुळे अंगणवाडीचा आहार रस्त्यावर शिजवला जात होता. देखरेख समितीने ही समस्या ऐरणीवर आणली. ग्रामसभेत प्रस्ताव मांडून अंगणवाडीला पर्यायी जागा मिळवून दिली. या घडामोडी लक्षात घेतल्या तर ‘लोकाधारित देखरेख’ हे पोषणसेवांच्या गुणवत्तेची सातत्याने चाचणी करणारं व आवश्यकता असल्यास गावातच समस्या सोडवणारं एक अमोघ माध्यम आहे हे अधोरेखित व्हायला हरकत नाही.

●

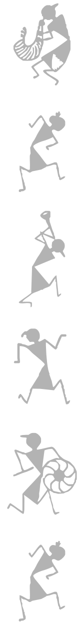

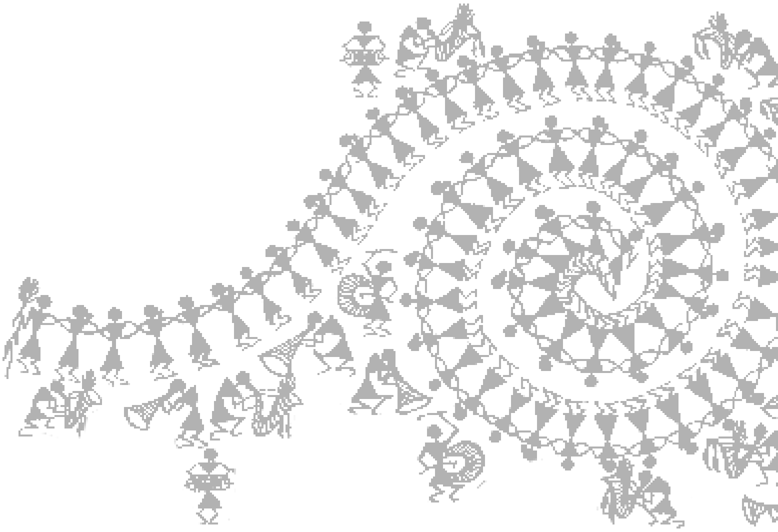

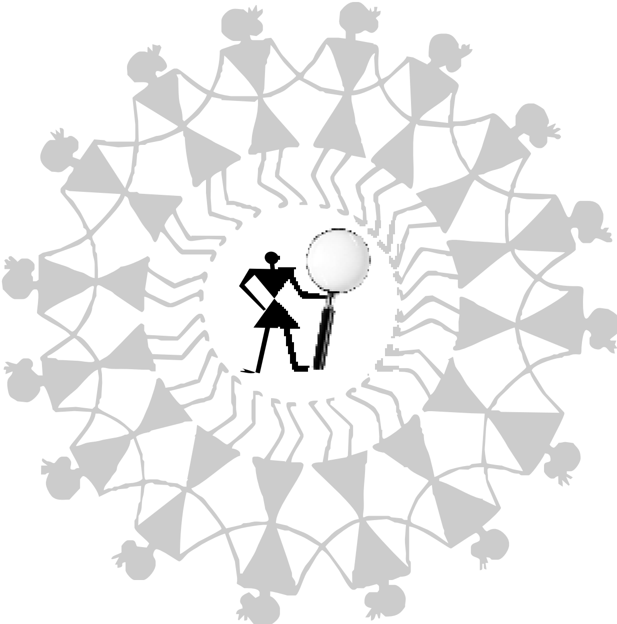

‘टेक होम रेशन’चं वास्तव

वय वर्षे ६ महिने ते ३ वर्षे वयोगटातील बालकं अंगणवाडीत येऊ शकत नाहीत. या वयोगटातील बालकांना पोषक आहार देण्यासाठी शासनातर्फे ‘टेक होम रेशन’ ही योजना राबवली जाते. गरोदर व स्तनदा माता तसेच किशोरवयीन मुलींसाठीदेखील पूरक पोषण आहार पुरवण्यासाठी ही योजना राबवली जाते. या योजनेचं गावपातळीवरील वास्तव लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेच्या पुढाकारामुळेच प्रकाशात आलं...

सहा महिने ते तीन वर्षे या वयातच बालकाच्या मेंदूचा विकास होतो. मेंदूच्या विकासासाठी उष्मांक व प्रथिनांची गरज असते. बालकांची ही गरज भागवली जावी यासाठी अंगणवाडीमार्फत बंद पाकीटातील निर्जंतुक उष्मांक-प्रथिनयुक्त पाकिटे पुरवली जाऊ लागली. या योजनेला टि.एच.आर. अर्थात ‘टेक होम रेशन’ म्हटलं जातं. पोषण हक्क प्रकल्पा अंतर्गत लोकाधारित देखरेखीच्या घडामोडी घडू लागल्यानंतर या टि.एच.आर. योजनेचं वास्तव हळूहळू उघड होऊ लागलं. खेडोपाड्यातून टि.एच.आर. बद्दलच्या तक्रारी येऊ लागल्या. मग ‘पोषण हक्क गटा’मार्फत या योजनेचा एक अभ्यास करायचं ठरलं. या अभ्यासाचे निष्कर्ष महिला व बालकल्याण विभागाकडे सोपवले गेले. परिणामी सरधोपटपणे राबवल्या जाणाऱ्या या योजनेत किंचितसा बदल शक्य झाला.

कुरखेडा तालुक्यात देखरेख समित्यांचे प्रशिक्षण झाल्यानंतर हे समिती सदस्य

अंगणवाडींना वेळोवेळी भेटी देऊ लागले. अशाच एका भेटीत देखरेख समिती सदस्य रंजना कुमरे व फगनीबाई खडाधार यांना अंगणवाडीत टि.एच.आर.ची शिल्लक पाकिटे दिसली. चौकशी केली असता 'ही पाकिटे मागील महिन्यातील स्टॉकमधून उरलेली आहेत' असं समजलं. टि.एच.आर.च्या या पाकिटांवरील एक्सपायरी डेट उलटून गेली होती. देखरेख समिती सदस्यांनी अंगणवाडीच्या लाभार्थ्यांकडे विचारपूस केल्यावर त्यांनादेखील अशीच एक्सपायरी डेट संपलेली टि.एच.आर. पाकिटे मिळाल्याचे उघडकीस आले. समिती सदस्यांनी सर्व लाभार्थ्यांना वाटली गेलेली पाकिटे परत मागवली व अंगणवाडी सेविकेला नवी पाकिटे द्यायला भाग पाडलं. देखरेख समिती सदस्यांमुळे एरवी कुणाच्याच लक्षात हा प्रकार आला नसता. हा घोळ स्थानिक पातळीवरच जिरवला गेला असता.

टि.एच.आर.शी संबंधित असे अनेकविध गैरप्रकार 'पोषण हक्क गटाने' केलेल्या पाहणीतही उघड झाले. टि.एच.आर.ची पाकिटे लाभार्थ्यांना दर महिन्याला मिळायला हवीत. पण धडगाव तालुक्यात या पाकिटांचा पुरवठा तीन महिन्यातून एकदा केला जात असल्याचं निदर्शनास आलं. शिवाय ही पाकिटं पुरवठादार प्रत्येक अंगणवाडीत न पोहोचवता रस्त्यालगतच्या एखाद्या अंगणवाडीत ठेवत होते. वेगवेगळ्या अंगणवाडी सेविका त्यांच्या सवडीप्रमाणे ही पाकिटे घेऊन जात. काही वेळा तर अंगणवाडी सेविकांना गाडीभाड्यासाठी पदरमोड करून ही पाकिटे न्यावी लागत होती. एका अंगणवाडी सेविकेने कार्यकर्त्यांकडे आपले गाऱ्हाणे मांडले. ती म्हणाली, "टि.एच.आर. ची पाकिटं ताब्यात मिळण्यासाठी सी.डी.पी.ओ. व सुपरवायजरची पावती गरजेची असते. पण ही पावती ते लवकर देतच नाहीत. पंधरा-वीस दिवस त्यांचा पाठपुरावा केल्यावर पावती मिळते. त्यामुळे पाकिटं न्यायला उशीर होतो. मग ती लाभार्थ्यांनाही उशिराच मिळतात." अशा प्रकारांमुळे बहुतेकदा एक्सपायरी डेट उलटल्यानंतरच टि.एच.आर. ची पाकिटे अंगणवाडीत दाखल होतात. यामुळे गावकऱ्यांनी टि.एच.आर. चा वेगळाच उपयोग सुरू केल्याचंही आढळलं.

वेल्हा तालुक्यात एकजण टि.एच.आर. ची पाकिटे नियमित घरी घेऊन जात. पण त्या पाकिटातील आहार दिला जायचा त्या व्यक्तीने पाळलेल्या कुत्र्याला. याच तालुक्यातील एक शेतकरी म्हणाले, "ह्या पाकिटांमधला सातू नि उपमा खारट लागतो. म्हणून तो लेकराला देण्यापरीस आम्ही गुराला घालतो..." नंदुरबारमध्ये नर्मदा नदीत मासेमारी करणारे टि.एच.आर. चा आहार मासे पकडण्यासाठी चारा म्हणून वापरताना आढळले. काही लोक टि.एच.आर. चा वापर कोंबड्यांच्या आहारासाठी करत असल्याचंही आढळलं.

योजनेनुसार प्रत्येक लाभार्थ्याला दर महिन्याला तीन टि.एच.आर. ची पाकिटे मिळायला हवीत. पण 'पोषण हक्क गटा'ने चार जिल्ह्यांतील १५ गावांमध्ये केलेल्या सर्वेक्षणानुसार ६० टक्के लाभार्थ्यांना दरमहा दोन पाकिटे तर ४० टक्के लाभार्थ्यांना केवळ एकच पाकीट मिळत होते. या पाकिटांमधून मिळणाऱ्या उपमा व सत्तू या पदार्थ्यांच्या चवींबद्दलही बहुतांश लाभार्थ्यांमध्ये नापसंती आढळली. या नापसंतीची कारणे खालील

चौकटीत नोंदवली आहेत -

आहाराचा प्रकार	आवडत नाही	वास येतो	खारट लागते	पचत नाही
उपमा	४८.२ %	२१.२ %	२२.४ %	–
सत्तू	४५.९ %	११.८ %	–	३.५ %

'पोषण हक्क गटा'ने आपल्या पाहणीचे निष्कर्ष महिला व बाल कल्याण विभागातील अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवले. पाकीटबंद आहाराऐवजी ताजा शिजवलेला आहारच द्यावा अशी शिफारसही केली. त्या दिशेने प्राथमिक पाऊल टाकावे यासाठी तत्कालिन महिला व बाल विकास विभागाचे प्रधान सचिव उज्वल ऊके यांनी बचत गटांमार्फत टि.एच.आर. वितरित करण्याचे आदेश दिले.

पोषणसेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेची घुसळण झालीच नसती तर टि.एच.आर. योजनेचे वास्तव कधीच प्रकाशात आले नसते. जो किंचितसा बदल सरकारी यंत्रणेने या योजनेत केला तोही घडला नसता. अर्थात अजुनही महाराष्ट्रातील तमाम अंगणवाड्यांमध्ये टि.एच.आर. ही योजना सरधोपट पद्धतीनेच राबवली जात आहे. ना सर्वसामान्यांना या योजनेचे महत्त्व पटवून दिले गेले आहे ना योजनेची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा योजनेच्या उद्दिष्टांबद्दल गंभीर आहे. सरकारी यंत्रणेला कुपोषणाशी निगडित प्रश्नांवर खरोखरच गांभीर्याने हस्तक्षेप करायचा असेल तर लोकाधारित देखरेखी सारख्या पर्यायाचा विचार करावाच लागेल.

●

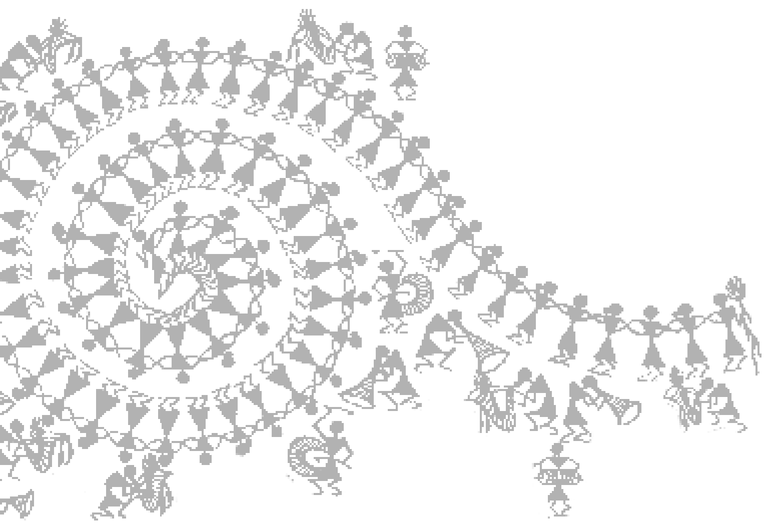

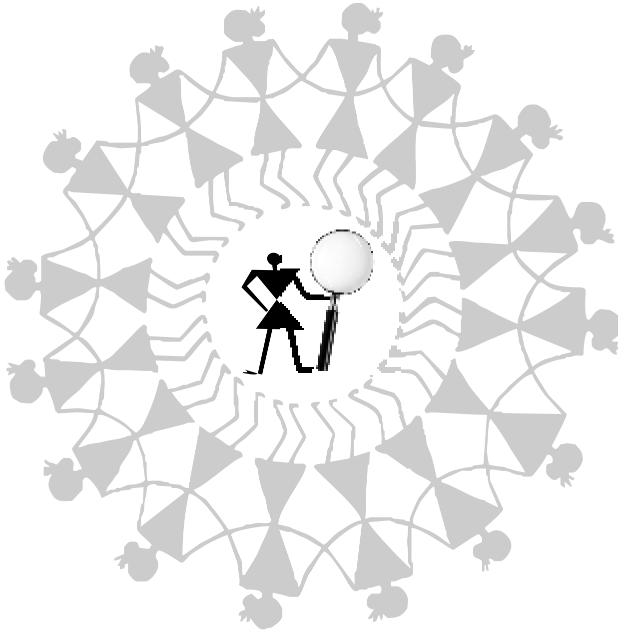

प्रयोग छडीमुक्त अंगणवाडीचा

अभयारण्यात प्राण्यांना संरक्षण मिळतं पण त्या परिसरातील खेडी मात्र मूलभूत सुविधांपासून वंचित राहतात. अशा खेड्यांमध्ये अंगणवाडी सेवा कशी चालते याकडे लक्ष ठेवायचं कोणालाच भान नसतं. या पार्श्वभुमीवर लोकाधारित देखरेखीतून एका दुर्गम खेड्यातील अंगणवाडीत घडलेल्या एका घडामोडीची नोंद...

भांदरी हे चिखलदरा तालुक्यातील सातशे साडेसातशे लोकवस्तीचं गाव. हे गाव मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाजवळ वसलेलं आहे. अभयारण्याजवळच्या गावांमध्ये आधुनिक सुविधांची वाणवा असते. आधुनिकीकरणाच्या अनुषंगाने येणारा गोंगाट, सिमेंटीकरण याचा वन्यजीवनावर परिणाम होऊ नये यासाठी मुद्दामच अभयारण्यांचा इलाखा 'विकसित' होऊ दिला जात नाही. पण अशा भागातही वर्षानुवर्षे मानवी वस्त्या, खेडी असतात. तेथे काही सरकारी सुविधाही दिलेल्या असतात. पण या सेवा-सुविधा कशा चालतात हे पाहायला कुणीच जात नाही. या भागात साधं वर्तमानपत्रही पोहोचत नाही. इतर जगापासून हा भाग जवळपास तुटलेला असतो. भांदरी हे चिखलदरा तालुक्यातील असंच एक खेडं. अशा गावातील अंगणवाडी कशी चालत असावी?

'खोज' संस्थेमार्फत चिखलदरा व धारणी या दोन तालुक्यातील तीस गावांमध्ये 'पोषण हक्क प्रकल्प' राबवला जाऊ लागला. प्रकल्पक्षेत्रातील गावांमध्ये देखरेख समित्या

स्थापन होऊ लागल्या. या घडामोडींदरम्यान अंगणवाडींचं वास्तव समोर येऊ लागलं. भांदरीय ाग ावातीलअ ंगणवाडीमध्येप टावरब ालकांचीस ंख्यात्र याहत्तरदि सतह ोती.प ण प्रत्यक्षात पाच ते सहाच मुलं अंगणवाडीत नियमित येत असल्याचं कार्यकर्त्यांच्या लक्षात आलं. भांदरी गावापासून एकात्मिक बाल विकास विभागाचं कार्यालय तीस कि. मी. अंतरावर चिखलदऱ्याला आहे. तसेच बीट युनिटही २५ कि.मी. अंतरावर मडकी या गावात आहे. बीट युनिटहून अंगणवाडी पर्यवेक्षकांनी भांदरीच्या अंगणवाडीचं पर्यवेक्षण करणं अपेक्षित आहे. पण एवढ्या दूरवरून येऊन अंगणवाडीचा दैनंदिन कारभार कोण पाहणार? त्यामुळं अंगणवाडीची पटसंख्या तेवढी कार्यालयाला कळवली जात होती. प्रत्यक्षात ना गावकऱ्यांना अंगणवाडीतील सेवांची माहिती होती ना अंगणवाडी सेविकेला गावकऱ्यांमध्ये जागृती घडवण्याची गरज वाटत होती.

लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेअंतर्गत गावात 'गाव आरोग्य, पोषण, पाणीपुरवठा व स्वच्छतास मिती'स थापनझ ाली.स मितीस दस्यांच्याब ैठकाह ोऊल ागल्या.अ शाचए का प्राथमिक बैठकीत समिती सदस्य रामू टोटे व वासंती बेलरुले यांनी 'अंगणवाडीत मुलं इतकी कमी का?' हा प्रश्न उपस्थित केला. अंगणवाडी सेविकेचं या प्रश्नाला उत्तर होतं - 'गावकरी मुलांना पाठवतच नाहीत' आता या उत्तरावर काय बोलणार? अंगणवाडी सेविकेनं समस्येचं खापर गावकऱ्यांच्या माथी मारलं होतं. मग गावबैठक घेऊन या प्रश्नावर चर्चा घडवणं ओघानेच आलं.

गावात अंगणवाडीच्या प्रश्नांबद्दल बैठक झाली. गावकऱ्यांना अंगणवाडीसेवांबद्दल काहीच माहिती नाही. हे या बैठकीत स्पष्ट झालं. पण अंगणवाडीबद्दल एक प्रकारची अनास्थाही गावकऱ्यांमध्ये असल्याचं कार्यकर्त्यांना लक्षात आलं. या अनास्थेचं कारण काही कळत नव्हतं. गावकरी शेतावर कामाला जाताना आपली लेकरंही सोबत घेऊन जात होते. संस्थेच्या कार्यकर्त्या ललिताताई व प्रतिभाताईंनी गावकऱ्यांसोबत वेळोवेळी चर्चा केल्यावर अंगणवाडीतील कमी पटसंख्येमागील कारणं उघड झाली. दोन मुख्य कारणं कार्यकर्त्यांना समजली.

गावात एका धार्मिक संप्रदायाचं प्रस्थं वाढलं आहे. 'जय गुरुदेव' या नावाने हा संप्रदाय ओळखला जातो. या संप्रदायातील मंडळींना मांसाहार वर्ज्य असतो. तसच इतर संप्रदाय-धर्माच्याल ोकांचेअ न्नदेखीलय ाम ंडळींनाच ालतन ाही.त यामुळेअ ंगणवाडीतला आहार देखील या संप्रदायाला न चालण्यासारखा होता. ही समस्या गावकऱ्यांच्या मानसिकतेशी व धार्मिक भावनेशी निगडित असल्याने तिच्यावर नजीकच्या काळात काही मार्ग निघणे अवघड आहे. हे कार्यकर्त्यांनी ओळखले. पण गावात सर्वच लोक काही जय गुरुदेवस ंप्रदायाचेन ाहीत.त यामुळेत ेक ाअ ापलीम ुलंअ ंगणवाडीतप ाठवतन ाहीत?य ा प्रश्नाचा शोध घेतल्यावर आणखी विचित्र माहिती समजली. गावातले काही लोक म्हणाले, "अंगणवाडी सेविका मुलांना छड्या मारते. तिचा मार खायला आम्ही आमची पोरं तिथं सोडायची का? एवढीशी खिचडी अंगणवाडीत मिळते. तिच्यासाठी पोरांनी मार खायचा का?" गावकऱ्यांचा सवाल बरोबर होता. गरिबांची असली म्हणून काय झालं, गरिबांनाही आपल्या मुलांबद्दल प्रेम-जिव्हाळा असतो. आपल्या मुलांना कुणी परक्यानं मारावं हे कोण

बरं चालवून घेईल ?

कार्यकर्त्यांनी अंगणवाडी सेविकेला गावकऱ्यांची तक्रार सांगितली. ती म्हणाली, “मी फक्त मुलांना घाबरवण्यासाठी हातात छडी घेते. मुलांना मारण्यासाठी मी छडी वापरत नाही...” कार्यकर्त्यांनी अंगणवाडी सेविकेसमोर एक प्रस्ताव ठेवला - ‘भांदरी गावची अंगणवाडीछ डीमुक्तके लीत री ?छ डीमुळेम् ुलंघ ाबरतातशिवायअ ंगणवाडीस ेविकेच्या हातात छडी दिसते म्हटल्यावर ती मुलांना मारत असणारच हा गावकऱ्यांचा समजही त्यामुळे पक्का होतो. आपण जर छडीमुक्त अंगणवाडी केली तर काय होतं ते तर पाहू !’ या प्रस्तावात नाकारण्यासारखं काही नव्हतं. अंगणवाडी सेविकेनं छडीला अंगणवाडीतून सुट्टी दिली. अंगणवाडी छडीमुक्त झाल्याची बातमीही कानोकानी गावकऱ्यांमध्ये पसरवण्यात आली.

अंगणवाडीत मिळणाऱ्या आहाराच्या चवीतही अंगणवाडी सेविकेने सुधारणा घडवून आणली. खिचडीवर चमचाभर तेल वाढलं जाऊ लागलं. अंगणवाडी मदतनीसने घरोघरी जाऊन मुलांना प्रेमाने बोलवायला सुरुवात केली. देखरेख प्रक्रियेतील कार्यकर्त्यांनी गावकऱ्यांमध्ये अंगणवाडीतील सेवांबद्दल जागृती घडवायला सुरुवात केली. कार्यकर्त्यांनी घरभेटी दिल्या. या भेटींमध्ये ‘अंगणवाडीतून मुलांचे खात्रीशीर लसीकरण होते, आरोग्य तपासणी होते, कुपोषित बालकांना उपचार मिळतात तसंच पूर्वप्राथमिक शिक्षण मिळतं, मुलांच्या बुद्धीचा विकास होतो.’ ही माहिती गावकऱ्यांना वारंवार वेगवेगळ्या रितीने द्यायलास ुरुवातके ली.अ शास ाातत्यानेके लेल्या ाठपुराव्यालाअ खेरफ ळय ेऊल ागलं. पूर्वी बोटावर मोजण्याइतकी मुलं अंगणवाडीत येत होती आता पटसंख्या बावीस झाली. त्र्याहत्तर असलेल्या पटसंख्येपैकी बावीस म्हणजे एक चतुर्थांशपेक्षाही जास्त मुलं अंगणवाडीत येऊ लागली. ही खूप मोठी उपलब्धी मानायला हवी. कारण गावातील जय गुरुदेव संप्रदायाचे लोक अजूनही आपल्या मुलांना अंगणवाडीत पाठवायला तयार नाहीत. धार्मिक समजुतींना बदलवणं सहजसाध्य नसतं. पण छडीमुक्त अंगणवाडीसारखा एखादा छोटासा बदल नि गावकऱ्यांमध्ये केलेली जागृती याला प्रतिसाद मिळू शकतो. हे भांदरी गावात सिद्ध झालं. एका अशा खेड्यात जे इतर जगापासून दूर तुटलेलं आहे. म्हणूनच तर इथल्या बदलाला जास्त महत्त्व आहे.

●

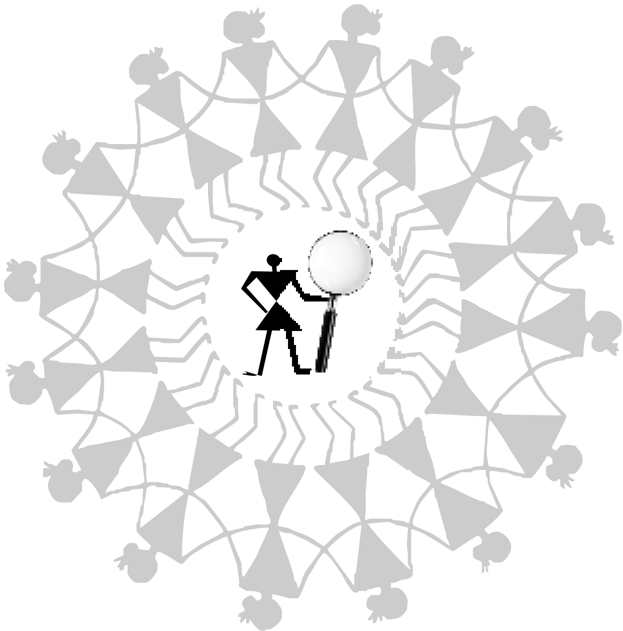

देखरेख समिती आहेच ठेकेदारांना वठणीवर आणायला!

सरकारी इमारतींच्या बांधकामात गावकऱ्यांना स्वारस्य नसल्याने ही बांधकामं सर्रास निकृष्ट आढळतात. लोकाधारित देखरेखीमुळे मात्र गावकऱ्यांना एकूणच पोषणसेवांचं महत्त्व पटलं नि त्यांनी अंगणवाडीच्या इमारतीच्या बांधकामातही लक्ष घातलं. ही घडामोड खूप आशादायक आहे...

सरकारी दवाखाना असो वा उपकेंद्र या इमारतींची बांधकामं स्थानिक ठेकेदारांकडून निविदा मागवून केली जातात. निविदा मंजूर झाल्यानंतर ठेकेदारांनी प्रत्यक्ष बांधकाम सुरू करताना बांधकामाच्या साईटवर एक बोर्ड लावणं अपेक्षित असतं. या बोर्डवर बांधकामासाठी मंजूर रक्कम, बांधकाम पूर्ण करण्याचा अपेक्षित कालावधी, ठेकेदाराचे नाव असे सर्व तपशील देणं अपेक्षित असतं. पण दुर्गम खेडेगावांमध्ये ही पारदर्शकता अजिबात पाळली जात नाही. ठेकेदार मनमानी पद्धतीने बांधकामं उरकून सरकारी अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात देतात. त्या इमारतींमधून दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांची सुरक्षितता, जीविताची हमी याबाबत कसलाही विचार न करता बऱ्याच सरकारी इमारती ताब्यातही घेतल्या जातात. महाराष्ट्रातील दुर्गम खेड्यांमधील अनेक अंगणवाड्यांच्या इमारतींमध्ये शौचालयं बांधलेली नाहीत, अनेक अंगणवाड्यांचं छप्पर गळतं, भिंतींना पोपडे आल्याचं आढळतं. याचं कारण या अंगणवाडीत येणाऱ्या बालकांच्या जीविताबद्दल

बांधकामाचे ठेकेदार, स्थानिक गावकरी नि अधिकारी यांनी दाखवलेली बेजबाबदार अनास्था! चिखलदरा तालुक्यातील जैतादेही या खेड्यात मात्र ठेकेदाराच्या अनागोंदी विरोधात गावकऱ्यांनी आवाज उठवला. हे घडलं लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेमुळं.

जैतादेही गावात लोकाधारित देखरेख समिती आहे. या समितीने अंगणवाडीच्या इमारतीच्या बांधकामात हस्तक्षेप केला. ही घटना आहे २०१४ सालातली. जैतादेही गावात अंगणवाडीला इमारत नसल्यामुळे गावातल्या समाज मंदिरात अंगणवाडी भरत असे. २०१२ साली अंगणवाडीसाठी इमारत मंजूर झाली. पण 'इमारतीसाठी मंजूर झालेल्या निधीमध्ये अंगणवाडीचे बांधकाम पूर्ण करता येणार नाही' अशी सबब सांगून ठेकेदारांनी कामच हातात घेतले नाही. जैतादेही गाव देखरेख समितीचे सदस्य सानू काका सांगतात, "२०१३-१४ या आर्थिक वर्षात बांधकामासाठी वाढीव निधी मंजूर झाला नि एप्रिल २०१४ मध्ये बांधकाम सुरू झालं. पण ह्या कामात काहीतरी गडबड आहे असं आमच्या लक्षात आलं. ठेकेदार दिवसाउजेडी काम करण्याऐवजी रात्रीच्या वेळी बांधकाम करायचा. हे काय गौडबंगाल आहे ते तपासण्यासाठी आम्ही बांधकामाच्या ठिकाणी आलो. पाहतो तर काय, हा ठेकेदार एकदम कच्चं बांधकाम करत होता. बांधकामासाठी अगदी नावालाच सिमेंट वापरत होता. आधीच्या वर्षी बांधकामासाठी पुरेसा निधी मंजूर झाला नाही असं सांगणारा हा ठेकेदार आता जादा निधी मंजूर झाला तरीही नकली काम करत होता..."

बांधकामावर काम करणारे मजूर स्थानिकच होते. देखरेख समितीच्या सदस्यांनी बांधकामाच्या निकृष्ट दर्जाचा प्रश्न उपस्थित केल्यावर हे मजूर देखील बोलू लागले. ते म्हणाले, "आम्ही मजूर माणसं ठेकेदाराला कसं विचारणार? आम्हाला कळतय हा नकली काम करतोय. पण आता तुम्ही त्याची तक्रार करा! आम्ही तुम्हाला साथ देऊ..." देखरेख समितीने अंगणवाडीच्या निकृष्ट बांधकामाच्या प्रश्नावर गावबैठक बोलावली. 'गावातली मुलं ज्या इमारतीत बसणार आहेत तिचं बांधकाम पक्कच असायला हवं.' यावर गावकऱ्यांचं एकमत झालं.

लवकरच इमारतीच्या स्लॅबचं बांधकाम सुरू होणार होतं. देखरेख समिती सदस्यांनी 'खोज' संस्थेच्या पौर्णिमा उपाध्याय यांच्याशी फोनवर संपर्क साधला. संस्थेने तातडीने या समस्येमध्ये लक्ष घालायचं ठरवलं. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच 'खोज'कडून सचिन शेजव, प्रतिभाताई व बलदेव या कार्यकर्त्यांची तुकडी गावात दाखल झाली. या तुकडीने बांधकामावरील मजूर, देखरेख समितीचे सदस्य यांच्याकडून निकृष्ट बांधकाम झाल्याबद्दल खात्री करून घेतली. त्यानंतर मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांकडे रितसर तक्रार करण्यात आली. या तक्रारीची गंभीर दखल घेतली गेली. अधिकाऱ्यांनी चौकशी समिती नेमली. या समितीमध्ये देखरेख समितीच्या सदस्यांनाही सामावून घेण्यात आलं. बांधकामाला तर तातडीने स्थगिती मिळालीच होती.

ठेकेदारांकडून निकृष्ट बांधकाम होत असल्याची तक्रार झाल्यास ठेकेदारांची तारांबळ उडते. कारण या तक्रारीचे त्यांच्यावर गंभीर परिणाम होऊ शकतात. ठेकेदाराने खूपच निकृष्ट बांधकाम केल्याचे चौकशीत उघड झाल्यास संबंधित ठेकेदाराचे नाव काळ्या यादीत टाकले जाऊ शकते. त्यामुळे जैतादेही अंगणवाडीचं बांधकाम करणाऱ्या ठेकेदाराने

गावात धाव घेतली. ठेकेदाराने ‘देखरेख समिती सदस्यांच्या उपस्थितीत स्लॅबचे बांधकाम करून देतो’ अशी सर्वांदेखत कबुली दिली. शिवाय भिंतींना जादा सिमेंटचा गिलावा करून देण्याचीही तयारी दाखवली. ठेकेदाराला चौकशीच्या फेऱ्यात अडकवण्यापेक्षा गावातल्या अंगणवाडीचंद र्जेदारब ांधकामह ोण्यालाद ेखरेखस ामितीस ादस्यांनीम ाहत्त्वा दिलं.त यामुळं देखरेख समितीच्या उपस्थितीतच अंगणवाडीच्या स्लॅबचं बांधकाम झालं.

गावकरी व देखरेख समितीच्या पुढाकारामुळे जैतादेही गावातल्या अंगणवाडीच्या बांधकामातील भ्रष्टाचार टळला. सरकारी इमारतींच्या बांधकामात गावकऱ्यांना आस्था नसते असं नाही, तर ती आस्था व्यक्त करण्याचं स्थानच सध्याच्या यंत्रणेत उपलब्ध नसल्याने गावकरी पुढे येत नाहीत, आपल्यासाठी दर्जेदार सरकारी सेवांचा आग्रह धरत नाहीत. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेमुळे हे स्थान गावकऱ्यांना मिळालं आहे. म्हणूनच जैतादेहीसारख्या छोट्याशा खेड्यातील अंगणवाडीचं छप्पर आता गळणार नाही, तिथल्या भिंतींनाप ोपडेय ेणारन ाहीत.त ासंझ ालंत ारद ेखरेखस ामितीअ ाहेचठ ेकेदारांनाठ ाठणीवर आणायला... !

●

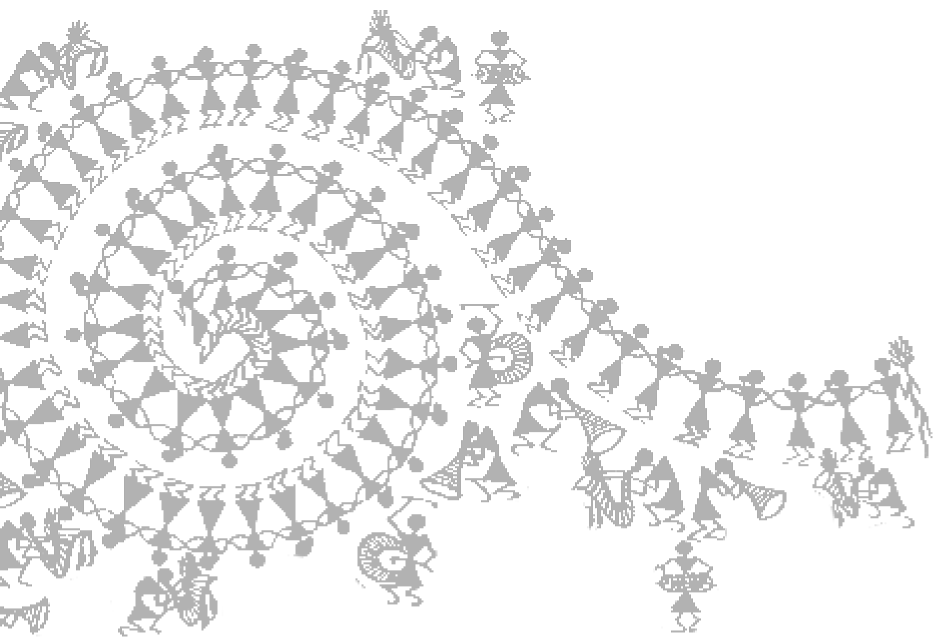

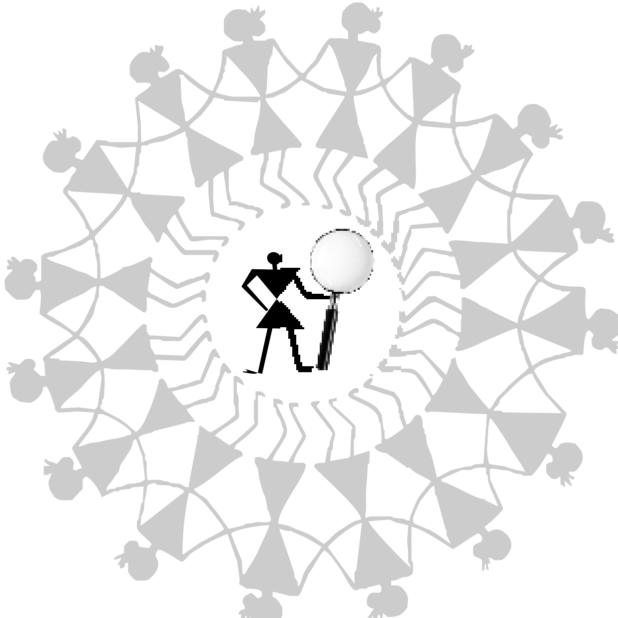

असंतुष्टीला सांधणारा दुवा

एकात्मिक बाल विकास विभाग व आरोग्य विभाग यांच्यात समन्वयाचा अभाव आहे. पण हे सत्य सांगायचे कुठे? कोणाला? पोषणसेवांशी निगडित धोरणात्मक प्रश्नांना वाचा फोडायला सध्या कुठलच व्यासपीठ उपलब्ध नाही. मात्र गावपातळीवरील पोषण सेवांचे प्रश्न किमान पटलावर यावेत, सुटावेत असं एक व्यासपीठ 'लोकाधारित देखरेखी'च्या माध्यमातून उपलब्ध झालं आहे. या व्यासपीठावरून एका दुर्गम गावातील अंगणवाडीच्या प्रश्नाचा तिढा कसा सुटला त्याची नोंद...

धारणी व चिखलदरा या दोन तालुक्यांपैकी धारणी हा कुपोषणामुळे जास्त कुप्रसिद्ध भाग आहे. हा भाग दाट जंगलासाठी व येथील टिंबर मार्केटसाठीही प्रसिद्ध आहे. याच भागातलंउ त्तमप्र ातिचंल ाकूडम ुंबईतल्याब ांधकाम० यवसायाला' समृद्ध'क रतं.ि नह्य ाच भागातील बहुतांश गावांचा संपर्क दरवर्षीच्या पावसाळ्यात इतर जगापासून तुटतो. आदल्या वर्षीच्या तांदळाने भरलेल्या कणग्या पावसाळ्यात पार रिकाम्या झालेल्या असतात. पोटं खपाटीला गेलेली असतात. शेतातलं काम डोक्यावर तलवार टांगावी तसं हातघाईवर आलेलं असतं. प्यायच्या पाणीसाठ्यांमध्ये पावसाचं गढूळ-अस्वच्छ पाणी साचून साथरोगांनी गावागावात मांड ठोकलेली असते. खोपटातली चिलीपिली आयतीच आजारांच्या दाढेखाली आलेली असतात नि नद्या दुथडी भरून वाहत असल्याने डॉक्टर-दवाखान्यांपर्यंत पोहोचणं मुश्कील असतं. हे दारुण चित्र धारणीत 'नेमेचि येतो पावसाळा' या उक्तीसोबत हमखास दरवर्षी पाहायला मिळतं. अशा या धारणी तालुक्यात

अंगणवाडीसेवांचं महत्त्व अनन्यसाधारण ठरतं. पण या सेवा इथं कशा चालतात?

धारणीतलं मानसूधावडी हे कोरकू आदिवासीचं गाव. या गावात दोन अंगणवाडी केंद्रअ ाहेत.ए काअ ंगणवाडीलाम ंजुरी मळालेली.प ार्णा तलाइ मारतचन ाव्हती.म ात्रय ाा अंगणवाडीसाठी अंगणवाडी सेविका व मदतनीस ही दोन्ही पदंही मंजूर झालेली होती. दुसऱ्या अंगणवाडीची इमारत होती पण अंगणवाडी मदतनीस हे पद तिथे अनेक दिवसांपासून रिक्त आहे. शिवाय या अंगणवाडीत बालकांना अन्न शिजवून देण्यासाठी भांडीच नाहीत. इमारत नसलेल्या अंगणवाडीसाठी मात्र भांडी उपलब्ध होती. म्हणजे एकीकडे दात आहेत तर चणे नाही नि दुसरीकडे चणे आहेत तर दात नाहीत. पण यांच्या समस्या ऐकून घेणार कोण? हा तिढा सुटणार कसा?

भारतीय ग्रामव्यवस्थेचं एक वैशिष्ट्य आहे. या व्यवस्थेत लोक आहे ती परिस्थिती स्वीकारून तिच्याशी जुळवून घेतात. कितीही विसंगती असल्या तरी आपला गाडा रडतखडत पुढं रेटतात. मानसूधावडीच्या अंगणवाड्यांनीही तसच केलं. ज्या अंगणवाडीला इमारत होती तिथच बिनइमारतवाल्या अंगणवाडीत नोंदलेली मुलंही कोंबून बसवली जाऊ लागली. या समझोत्याच्या बदल्यात इमारतवाल्या अंगणवाडीला मदतनीस निअ न्नि शजवण्यासाठीभ ांडीहीि मळाली.अ ताा ारकरणीप्र ाश्नि मटलाअ संकु णालाही वाटेल. पण आपल्या समाजातील उतरंडीच्या रचनेत थोड्याशाच वरच्या पायरीवरील मंडळींचं हित आपोआप साधलं जातं नि झळ बसते पायरीवरच्या खालील घटकाला. म्हणजे या प्रकरणात दोन अंगणवाडी सेविका एकमेकींना सांभाळून घेऊ लागल्या पण दुहेरी कामाचा ताण आला मदतनीस या एकट्या महिलेवर. ही कमी शिकलेली. तिची तक्रार कोण ऐकून घेणार? नि या झमेल्यात अंगणवाडीत कोंबून बसवलेल्या बालकांचं काय? त्यांची गैरसोय ऐकणारं तर कुणीच नाही! या टप्प्यावर 'लोकाधारित देखरेख' प्रक्रियेने कळीची भूमिका निभावली...

मानसूधावडी गावात पोषण हक्क प्रकल्पा अंतर्गत घुसळण सुरू झाली. गाव देखरेख समितीच्या बैठका सुरू झाल्या. नि प्रथमच गावातल्या अंगणवाडीच्या प्रश्नांना व्यासपीठ मिळालं. मग देखरेख समितीने अंगणवाडीच्या इमारत मंजुरीसाठी पाठपुरावा सुरू केला. ग्रामपंचायतीनेही या प्रयत्नांचं स्वागत केलं. एकात्मिक बाल विकास विभागाचे स्थानिकब ालि वकासप्र ाकल्पअ धिकारी,अ ंगणवाडीप ार्यवेक्षिकाय ांनाग ावातब ोलावलं गेलं. समस्येची तीव्रता या अधिकाऱ्यांना पटवली गेली. एरवी अशी काही समस्या आहे हे कधी पटलावरच आलं नसतं. अधिकाऱ्यांनीही इमारत मंजुरीसाठी पाठपुरावा सुरू केला.

ग्रामपंचायतीने अंगणवाडीला जागा उपलब्ध केली. सरपंचांनी जिल्हा परिषदेकडे पाठपुरावा करून इमारत बांधकामासाठी निधीही मिळवला. साधारण वर्षभराच्या अवधीत इमारत बांधून तयारही झाली. पण तिच्या कुलपाची चावी बांधकाम ठेकेदाराकडे होती. देखरेख समिती सदस्यांनी या ठेकेदाराला इमारतीचा ताबा देण्याबाबत विचारणा केली. तो म्हणाला, 'जिल्हा परिषदेनं माझ्या कामाच्या मोबदल्याचा शेवटचा हप्ता थकवलाय. तो मिळाल्याशिवाय मी ताबा देणार नाही!' ठेकेदाराची मागणी चूक नव्हती. अशा समस्या झारीतल्या शुक्राचार्यांमुळे उद्‌भवतात. 'हात ओले' केल्याशिवाय त्या सुटत नाहीत हे

देखील सर्वज्ञात आहे (!) पण या टप्प्यावरदेखील ‘लोकाधारित देखरेखीची’ मात्रा उपयोगी पडली. एकटा ठेकेदार किंवा सरपंचाच्या ऐवजी देखरेख प्रक्रिया राबवणाऱ्या संस्थेचे कार्यकर्ते व गाव देखरेख समितीचे सदस्यही पाठपुरावा करत असल्यामुळे ठेकेदाराची थकीत रक्कम वसूल झाली नि अंगणवाडीची इमारत गावकऱ्यांच्या ताब्यात मिळाली.

आता प्रश्न होता इमारतीत साचलेल्या धूळ-कचऱ्याचा. एरवी ही स्वच्छता अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांनाच करावी लागली असती. पण गाव देखरेख समिती सदस्यांनी गावकऱ्यांना स्वच्छतेसाठी श्रमदानाचं आवाहन केलं. सर्वांनी मिळून अंगणवाडी चकाचक केली. आता दोनच प्रश्न शिल्लक आहेत. गावातल्या एका अंगणवाडीत मदतनिसाचं पद रिक्त आहे नि पोषक आहार शिजवण्यासाठी भांडी नाहीत. हा प्रश्न जनसुनवाईमध्ये सोडवला जाणार आहे. हे लेखन पूर्ण होईपर्यंत त्या जनसुनवाईचे नियोजन सुरू होते. या आगामी जनसुनवाईत देखरेख समिती व ग्रामस्थ आपल्या अंगणवाडीला आहार शिजवण्याची भांडी ‘सप्रेम भेट’ देणार आहेत नि एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पाच्याअ धिकाऱ्यांनील ावकरातल ावकरम ादतनिसाच्याप ादावरा नयुक्तीक रावीअ सा आग्रह धरला जाणार आहे. या घडामोडीच्या निमित्ताने एक गोष्ट अधोरेखीत करायला हवी. अंगणवाडी सेवांबाबत असंतुष्टता अनेक गावात दिसते. पण त्या असंतुष्टतेवर मार्ग काढणारा, समस्येतील विविध दुवे सांधणारा घटक सर्व गावात उपलब्ध नाही. मानसूधावडी या दुर्गम कोरकू लोकवस्तीत लोकाधारित देखरेखीच्या माध्यमातून हा दुवा प्रत्यक्षात आला म्हणून एरवी किरकोळ वाटणारी पण महत्त्वाची समस्या गावपातळीवर सुटली…

●

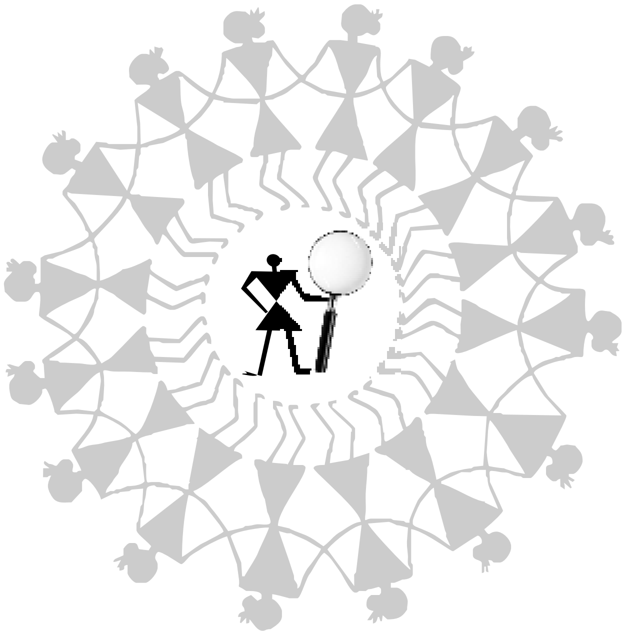

आणखी काही अवांतर बदल...

या पुस्तिकेतील प्रत्येक मजकुरात पोषणसेवांमध्ये लोकाधारित देखरेखीमुळे घडलेल्या बदलांचे वेगवेगळे पैलू अधोरेखीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. एखाद्या दमदार फलंदाजाची धावसंख्या चौकार-षटकारांची संख्या सांगून अधोरेखीत केली जाते त्यासारखाच हा प्रयत्न होता. पण फलंदाजाच्या चौफेर फटकेबाजीशिवाय काही अवांतर धावादेखील एकूण धावफलकात महत्त्वाची भर घालत असतात. अशा काही अवांतर बदलांची नोंद...

अंगणवाडीचा आहार झाला स्वच्छ!

मेळघाट हा कोरकू आदिवासींचा भाग. या भागात साक्षरतेचं प्रमाण आहे ३० टक्के. या भागातली ८० टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जगते. अशा भागातील नागरिक सामान्यतः शासकीय सेवा मिळतात यावरच समाधानी असतात. अर्थातच शासकीय सेवा दर्जेदार असाव्यात असं त्यांनाही वाटत असतंच. पण आपलं म्हणणं मांडण्याचं व्यासपीठच त्यांना मिळत नाही.

पोषण हक्क प्रकल्पाच्या मागणीमुळे मेळघाटमध्ये अंगणवाड्यांवर माता बैठका सुरू झाल्या. चांगली अंगणवाडी कशी असावी यावर अंगणवाडी सेविकेसमोर मांडणी होऊ लागली. या बैठकांना जमलेल्या महिला अंगणवाडीबद्दलचे आपले अनुभव मांडू लागल्या. अंगणवाडीतील पोषक आहारात विविधता नसते, 'कधी उसळ तर कधी कोरडी खिचडीच मुलांना दिली जाते, बरेचदा खिचडी बेचव असते' या समस्या महिला अंगणवाडी

सेविकेसमोर गावकऱ्यांना सांगू लागल्या. शिवाय अंगणवाडीत आहार काढण्याआधी हात स्वच्छ धुतले जात नाहीत, कधी कधी खिचडीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या डाळ-तांदळातही खडे-काडीकचरा आढळतो अशा गंभीर समस्याही पुढे आल्या. अशा चर्चांनंतर येथील अंगणवाड्यांमध्ये एक महत्त्वाचा बदल दिसू लागला. अंगणवाडीत 'हँडवॉश' ची बाटली दिसू लागली. अंगणवाडीतील मुलांच्या पालकांदेखत आहाराची भांडी मुद्दाम धुतली जाऊ लागली. एखाद्या आदिवासी खेड्यात घडलेला हा बदल खूप आश्वासक म्हणता येईल...

अंगणवाडीची सेवा झाली नियमित!

गडचिरोली जिल्ह्याचा बराचसा भाग नक्षलप्रभावित आहे. असं म्हणतात, अशा भागात प्रशासनाचा अंमल चालतोच असं नाही. दुर्गम भागात नक्षली दलम् सरकारी दवाखाने, बसगाड्या अगदी ग्रामपंचायतींवरही वर्चस्व गाजवतात. अशा क्षेत्रात सर्वसामान्य नागरिक व शासकीय नोकरदारवर्ग हे एकीकडे पोलीस व दुसरीकडे नक्षलवाद्यांच्या दडपणात वावरत असतात. अशा भागातही 'लोकाधारित देखरेख' अन्य कुठल्याही दडपणशक्तींपेक्षा लोकशक्तीला जागृत करणारं माध्यम कसं ठरतं याचा हा किस्सा.

कुरखेडा तालुक्यातील अंजनटोला या गावातील अंगणवाडी सेविका गावातून निवासी सेवा देत नव्हती. नक्षलग्रस्त भागात अनेक सरकारी नोकरदार गावात राहायला प्राधान्य देत नाहीत. गावकरीही कशा का असेना त्यांच्या सेवा मिळतात यावर समाधान मानतात. या सैलसर संबंधांमध्ये सरकारी सेवेचा दर्जा अर्थातच खालावतो. अंजनटोला गावात अंगणवाडीचं प्रगतीपुस्तक लोकाधारित देखरेख समिती तयार करू लागली. अंगणवाडी सेविका नियोजित वेळेनुसार अंगणवाडी भरवत नसल्यास या प्रगतीपुस्तकात तिला लाल शेरा दिला जातो. अंजनटोलाच्या अंगणवाडी सेविकेचा शेरा जास्तच लाल होतोय हे तिचे तिलाच लक्षात आले. मग लोकलज्जेखातर तिनेच वेळच्यावेळी अंगणवाडी भरवायला सुरुवात केली. शिवाय माता बैठकांमध्येही या अंगणवाडीत नियमितता आली. ना नक्षलवाद्यांचा धाक ना सरकारी नियमांचा जाच केवळ लोकशक्तीचा प्रभाव या जोरावर एका दुर्गम गावात घडलेला हा एक नोंदवण्यासारखा बदल...

अमरावतीमधील धारणी तालुक्यातील तांगडा या खेड्यातही असाच एक सकारात्मक बदल घडला. तांगडा हे कोरकू आदिवासींचं खेडं. या समाजात अगदी गेल्या दोन-तीन दशकांपर्यंत शिकलेल्या मुली मिळणं दुरापास्त होतं. त्यामुळं या गावात अंगणवाडी सेविका म्हणून दुसऱ्याच एका गावातील शिक्षित मुलीची नियुक्ती झाली. तांगडा हे जंगलातलं खेडं. अशा खेड्यात ना चांगली शाळा ना मूलभूत सोयी-सुविधा. अंगणवाडी सेविकेला गावात नियुक्ती तर मिळाली पण ती आपल्या कौटुंबिक सुविधांना प्राधान्य देत जवळच्या शहरवस्तीमध्ये राहत होती. तेथून ये-जा करून गावात अंगणवाडीसेवा देत होती. ही सेवा देखील आठवड्यातून तीनच दिवस मिळायची. कधी कधी आठवडाभरही अंगणवाडी बंद असायची. गावात लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर अंगणवाडीची ही समस्या गावकरी पुन्हा पुन्हा मांडू लागले.

तक्रार झाली की काही वेळ अंगणवाडी सुरळीत चालायची. पुन्हा थोड्या दिवसांनी पूर्वीचाच प्रकार सुरू व्हायचा. अंगणवाडी सेविकेला बाल विकास प्रकल्प

अधिकाऱ्यांकडून 'मेमो' देखील पाठवण्यात आला. पण सेवेत सुधारणा होत नाही असे लक्षात आल्यावर गावकऱ्यांनी गावातील कोरकू मुलीला अंगणवाडी सेविका म्हणून निवडावी असा आग्रह सुरू केला आहे. लोकाधारित देखरेखीमुळे आपल्याला आपल्या भाषेत, आपल्या माणसांकडून दर्जेदार सेवा २४ तास मिळाव्यात अशी मागणी आदिवासी समाजातून होत आहे ही फारच आनंदाची बाब आहे...

सुरू झाली आहार प्रात्यक्षिके !

अंगणवाडी सेविकेने अंगणवाडीत माता बैठक घेऊन महिलांना विविध पोषक आहारांची प्रात्यक्षिकं दाखवायला हवीत. महिलांना सोपे, स्वस्त, रुचकर तसेच पौष्टिक आहारांची माहिती व्हावी त्यातून आहार साक्षरता वाढावी. हा यामागील हेतू आहे. पण पुणे जिल्ह्यातील वेल्हा भागात अंगणवाड्यांमध्ये आहार प्रात्यक्षिकं होत नाहीत ही बाब लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवणाऱ्या 'रचना' संस्थेच्या कार्यकर्त्यांच्या लक्षात आली.

संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेअंतर्गत असलेल्या अंगणवाड्यांमध्येप ौष्टिकअ ाहारप्र ात्यक्षिकांचेक ार्यक्रमस ुरूके ले.ग ावातीलम ाहिलांना पौष्टिक पाककृती बनवायला प्रवृत्त करण्यासाठी पाककृतींच्या स्पर्धांचं आयोजन केलं. या घडामोडींचा प्रभाव अधोरेखीत करताना पानशेत गावच्या अंगणवाडी सेविका म्हणतात, "अंगणवाडीतग ावातल्याम ाहिलाज मूल ागल्या.ग ावाभोवतालच्याप ारिसरातअ ाढळणारे व सहज मिळणाऱ्या भाज्यांची चर्चा होऊ लागली. खेड्यातल्या बायांची सैंपाकाची आवड आता कुपोषणाशी लढण्याचं एक माध्यम झाली. पूर्वी अंगणवाडी सरकारची होती आता ती गावातल्या बायांची झालीय..."

●

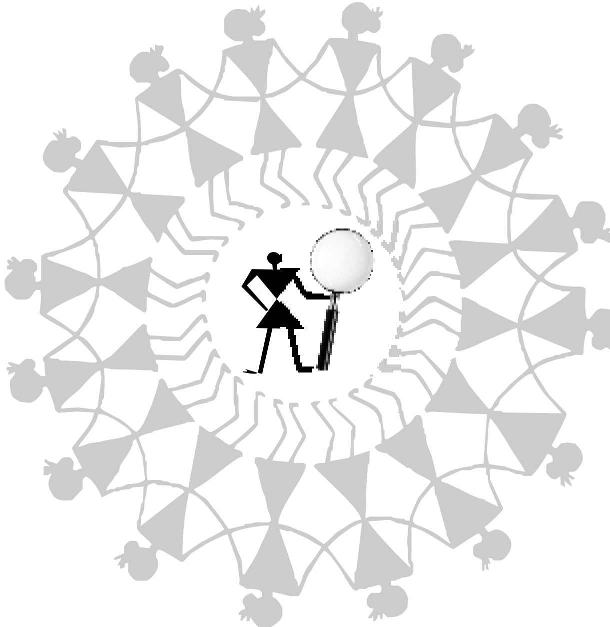

अंगणवाड्यांचं जनमंथन जनसंवादांमधून...

'लोकाधारित देखरेख' या संकल्पनेत 'जनसंवाद' या माध्यमाला खूप महत्त्व आहे. जनसंवादांमध्ये शासकीय यंत्रणा व लोक यांचा आमना-सामना होतो. यातून यंत्रणा लोकांप्रति उत्तरदायी होते नि लोकांनाही यंत्रणेच्या अडचणी समजू शकतात. पोषण हक्क प्रकल्पात झालेल्या जनसंवादांमधून अंगणवाडीशी निगडित अनेक प्रश्न सार्वजनिक पटलावर आले. अंगणवाडी सेविकांनीही जनसंवादांना आपल्या समस्या मांडण्याचं माध्यम म्हणून स्वीकारलं. यातून काही व्यावहारिक प्रश्नांवर तोडगे निघाले तर काही धोरणात्मक प्रश्न चर्चेत आले...

पुणे जिल्ह्यातील वडघर या साधारणतः तीनशे लोकवस्ती असलेल्या गावाला अंगणवाडीम ंजूरअ ाहे.ग ाावातअ ंगणवाडीचीइ मारतहीअ ाहे.प णय ाग ाावातअ ंगणवाडी भरत नाही. कारण काय तर अंगणवाडी सेविका या पदासाठी आवश्यक असलेली दहावी उत्तीर्ण ही पात्रता असलेली मुलगीच गावात नाही. या छोट्याशा वाडीचा हा प्रश्न जनसंवादामध्ये पुढे आला. गावकऱ्यांनी अधिकाऱ्यांना विनंती केली - 'आमच्या गावापुरते अंगणवाडी सेविकेच्या पात्रतेचे निकष शिथिल करा.' वडघरच्या या मागणीला प्रतिसादही मिळाला. गावातील आठवी-नववी उत्तीर्ण मुलीने अर्ज केल्यास तिची नियुक्ती केली जाईल' असं आश्वासनही मिळालं. एकविसाव्या शतकाचं एक तप उलटलं तरी पुणे या विद्येचं माहेरघर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शहरापासून साधारणतः ५० कि.मी. अंतरावर असलेल्या खेड्यात दहावी शिकलेली एकही स्त्री नाही याची कल्पनाही कोणाला येणार

नाही. पण वडघरचं वास्तव जनसंवादातून पुढं आलं. असे आणखीही धोरणात्मक विसंगतीचे प्रश्न जनसंवादातून पुढं आलेत.

'अंगणवाड्यांच्या इमारतींची डागडुजी या समस्येचा आढावा कोण घेतं?' या प्रश्नावर बहुधा एकात्मिक बाल विकास विभागाकडे उत्तर नसावं. कारण तशी काही यंत्रणा असल्याचं आढळत नाही. त्यामुळेच कुठे अंगणवाडीचं छत टपकतंय, कुठे खिडक्या-दारं मोडलीत, कुठे शौचालय नाही या समस्या वारंवार जनसंवादात उपस्थित झाल्या. या समस्यांवर पुणे जिल्ह्यातील जनसंवादात एक तोडगाही मांडण्यात आला. ग्रामपंचायतीला विकासकामांसाठी मिळणाऱ्या निधीच्या १० टक्के रक्कम अंगणवाडीसाठी खर्च करता येते. ही बाब जिल्हा परिषद सदस्यांनीच जनसंवादात मांडली.

धडगाव तालुक्यात धोरण व व्यवहारातील दरी जनसंवादातून जास्तच गडद झाली. धडगाव हा आदिवासी बहुल लोकसंख्या असलेला दुर्गम-डोंगराळ तालुका. या भागातील अंगणवाड्या म्हणजे केवळ खाऊवाटप केंद्र असल्यासारखी चालवली जातात. खरेतर अंगणवाड्यांचं एक महत्त्वाचं काम आहे बालकांमध्ये पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा पाया पक्का करणे. वैयक्तिक स्वच्छता, भाषाविकास इत्यादी गुणकौशल्य बालकांना अंगणवाडीतून मिळायला हवीत. अंगणवाडी म्हणजे पाळणाघरही नाही. तर या ठिकाणी बालकांच्या मेंदूचा विकास घडवण्यासाठी प्रयत्न होणे अपेक्षित आहे. पण अनेक अंगणवाड्या एकतर पाळणाघर किंवा खाऊवाटप अशाच स्वरूपात चालवल्या जात आहेत. केवळ खाऊवाटप केंद्र मानले तरी तोही धड योग्यतेचा मिळतो असे नाही. 'जनार्थ' संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी दहाग ाावातीलअ ंगणवाड्यांमध्येस ारसकटए काचप्र ाकारचाब ोचव० ाि नकृष्टअ ाहारर ोज दिलाज ाातअ सल्याचंर्ा सद्धके लं.श ाासकीयर्ा नयोजनाप्रमाणेअ ाठवड्यातील० ोगवेगळ्या दिवशी० ोगळाअ ाहारर्ा मळायलाह वा.प ाणत ासेकु ठेचघ ाडतन ााही.य ाास ामस्यान ंदुरबार, अमरावती, पुणे, नागपूर व गडचिरोली या पाचही भागात आढळल्या.

धोरण व व्यवहारातील विसंगतीमधील आणखी एक तथ्य धडगावमध्येच पुढं आलं. या तालुक्यातील अंगणवाड्यांमध्ये ग्रोथचार्टच आढळले नाहीत. बालकांची ग्रोथचार्टनुसार प्रगतीच जोखली जात नसेल तर केवळ वजने नोंदवून उपयोग काय? असा सवाल धडगावच्या जनसंवादात मांडला गेला.

पुणे जिल्ह्यातही अशाच एका विसंगतीवर बोट ठेवलं गेलं. वेल्हा तालुक्यातील अंगणवाड्यांच्या इमारतींना वीजजोडच नाही. त्यामुळे येथील अंगणवाड्यांमध्ये वीज नाही हे शासकीय यंत्रणेलाही अर्थातच माहीत असायला हवं. पण तरीही सर्व अंगणवाड्यांना इलेक्ट्रिक वजनकाटे पुरवले गेले आहेत. या वजनकाट्यांवर वजन घ्यायचे झाल्यास हे काटे 'चार्ज' करावे लागतात. पण अंगणवाडीत वीज नसल्यावर चार्जिंग करणार कसं? हा अंगणवाडी सेविकांचा सवाल गावकऱ्यांनी जनसंवादात मांडला.

धोरणात्मक पातळीवर लसीकरणासाठी अंगणवाडी हे सामान्यतः प्राधान्याचं ठिकाण समजलं जातं. पण नागपूर शहरातील अंगणवाड्यांमध्ये लसीकरणच होत नसल्याचं जनसंवादातच उघड झालं. जनसंवादात अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या ग्वाहीमुळेच येथील अंगणवाड्यांमध्ये लसीकरण सुरू देखील झालं.

दरवर्षी अंगणवाडी सेविकांच्या संघटना विधानसभेच्या अधिवेशनांदरम्यान मोर्चा काढताना आढळतात. यामागचं एक कारण म्हणजे एकात्मिक बाल विकास योजनेत अंगणवाडी सेविकेला केवळ योजना राबवणारी एक स्त्री एवढंच स्थान आहे. तिची मते, समस्या मांडण्याची काहीच औपचारिक व्यवस्था एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पात नाही. म्हणूनच जनसंवादांना अंगणवाडी सेविकांनी आपले प्रश्न मांडण्याचं माध्यम मानलं. नागपूर शहरातील ताजबाग या गरीब वस्तीतील अंगणवाड्या भाड्याच्या खोल्यांमधून चालवल्या जातात. या अंगणवाड्यांना पाणी उपलब्धतेची काहीच सोय नाही. ही समस्या माता समितीच्या सदस्यांनी जनसंवादात मांडावी अशी विनंती अंगणवाडी सेविकांनीच केली. त्यानुसार माता समितीच्या सदस्यांनी ही समस्या मांडली देखील. जनसंवादामध्ये नगरसेवकांनाही सामावून घेतलं गेल्याने अंगणवाडीची ही समस्या स्थानिक नागरी समस्या म्हणून अधोरेखीत झाली. एरवी विजेचा खांब नाही, रस्ता नाही, गटार नाही याच समस्यांना नगरसेवक हाताळत असतात. पण जनसंवादामुळे 'अंगणवाडी' नगरसेवकांच्या अजेंड्यावर येऊ शकली.

समाजातील वेगवेगळ्या घटकांनी जनसंवाद या व्यासपीठाला प्रकल्पक्षेत्रात लोकमान्यता दिली आहे. वेल्हा तालुक्यातील अंगणवाडी सेविकांना तीन महिन्यांपासून वेतनच मिळाले नव्हते. ही समस्या स्थानिक पत्रकारांनी जनसंवादांमध्ये उपस्थित केली. नागपूरमधील जनसंवादात ज्येष्ठ आहारतज्ज्ञ जयश्री पेंढारकर यांनी अंगणवाडीत आहारासाठी मंजूर रकमेत कोणकोणते सोपे व सकस पदार्थ तयार करणं शक्य आहे याची मांडणी केली. याच भागात एक निवृत्त बाल विकास प्रकल्प अधिकारी जनसंवादांमध्ये हिरिरीने सहभागी झाले. आरोग्य व बाल विकास विभागातील समन्वयासाठी त्यांनी अनेक उपाययोजना सुचवल्या. वेल्ह्यातील एका जनसुनवाईत एका स्थानिक वकिलांनी पॅनॅलिस्ट म्हणून जबाबदारी निभावली.

जनसंवादांचा उपयोग नागरिकांनी केवळ समस्या मांडण्यासाठी, तक्रारी करण्यासाठी केलेला नाही. हे इथे विशेषत्वाने नोंदवायला हवे. कुरखेडामधील तीन अंगणवाड्यांना आहार शिजवण्यासाठी भांडी नव्हती. ही भांडी लोकाधारित देखरेख समितींनी लोकवर्गणी काढून खरेदी केली. जनसंवादामध्ये या भांड्यांची सप्रेम भेट नागरिकांनी अंगणवाड्यांना दिली. अंगणवाड्यांचं असं जनमंथन इतर ठिकाणीही व्हायला हवं.

●

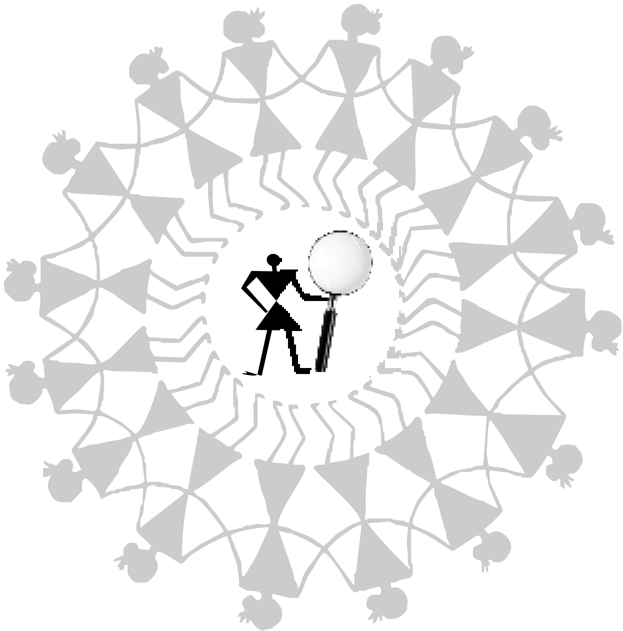

अंगणवाड्यांचं प्रगतीपत्रक

पोषण हक्क प्रकल्पाअंतर्गत महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यातील ११४ अंगणवाड्यांवर 'लोकाधारित देखरेख' प्रक्रिया राबवली गेली. या प्रक्रियेत अंगणवाड्याचं प्रगतीपत्रक तयार करण्याची एक वैशिष्ट्यपूर्ण घडामोड झाली. या घडामोडीतून अंगणवाडीच्या प्रश्नांना वाचा तर मिळालीच हजारो प्रश्न सुटलेही. अंगणवाडीच्या या प्रगतीपत्रकावर अनेक 'लाल शेरे' दिसत असले तरी त्यांचा परिणाम मात्र 'हिरव्या दिव्याप्रमाणे' स्वागतशील मानायला हवा...

सरकारी सेवांची गुणवत्ता कशी ठरवणार? या प्रश्नाचं उत्तर लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेतून मिळतं. एखादा विक्रेता आपल्या सर्वच वस्तु उत्तम दर्जाच्या आहेत असं म्हणतो तेव्हा तो ग्राहकाची भलावण करत असल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण आपल्या वस्तुंची स्तुती करण्यात त्या विक्रेत्याचाच फायदा असतो हे उघडच आहे. हेच तत्त्व सरकारी सेवांसाठी थोड्या फार फरकाने लागू करायला हवं. या सेवा देणाऱ्यांनी आपली गुणवत्ता स्वतःच सिद्ध करण्यापेक्षा तिच्या लाभार्थ्यांनी या गुणवत्तेची परीक्षा घ्यायला हवी. हे सूत्र पोषणसेवांमध्ये प्रत्यक्षात आणण्यासाठी अंगणवाडीच्या सेवांची नोंद घेणाऱ्या दोन प्रश्नावली 'पोषण हक्क प्रकल्पा' अंतर्गत तयार करण्यात आल्या. अंगणवाडीकडून अपेक्षित सेवांचे तपशील या प्रश्नावलीमध्ये नोंदवले आहेत. वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे ही प्रश्नावली अंगणवाडी सेविका किंवा गावातल्या एखाद्या व्यक्तीने भरायची नाही. तर लोकाधारित देखरेखीसाठी गावात स्थापन झालेली समिती व स्थानिक स्वयंसेवी

संस्थेच्या कार्यकर्त्यांच्या उपस्थित भरली जाणे अपेक्षित आहे. प्रश्नावली भरल्यानंतर सर्वांनी मिळून अंगणवाडीच्या विविध सेवांचा दर्जा लाल, हिरवा व पिवळ्या रंगात नोंदवायचा. 'लाल' म्हणजे 'गंभीर परिस्थिती', 'हिरवा रंग' म्हणजे 'चांगली परिस्थिती' तर 'पिवळ्या रंगा'तून 'समाधानकारक' असा शेरा सर्वानुमते या प्रक्रियेत दिला जातो.

पोषण हक्क प्रकल्पा अंतर्गच ही वैशिष्ट्यपूर्ण प्रक्रिया महाराष्ट्रातल्या ११४ अंगणवाड्यांमध्येघ ाडवण्यातअ ालीअ ाहे.स ुरुवातीलाय ाप्र ाक्रियेचंश ाासकीयय ंत्रणेकडून फारसं स्वागत झालं नाही. कारण एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पात कामाच्या मूल्यांकनाची रूढ पद्धत अशी आहे - अंगणवाडी सेविकेने ठरावीक मथळा असलेल्या तपशिलासमोर आकडे नोंदवायचे तीच क्रिया पर्यवेक्षक नंतर प्रकल्प अधिकारी अशा चढत्या क्रमाने घडत जाते. या क्रमाने तालुका, जिल्हा व राज्यस्तरावर लसीकरण झालेले लाभार्थी, अंगणवाडीची सेवा घेणारे लाभार्थी यांची संख्या संकलित केली जाते. या संख्येवरून शासकीय यंत्रणा आपल्या कामाचा विस्तार जोखते. पण ज्यांना ही सेवा मिळाली आहे त्यांचं मत या प्रक्रियेत विचारात घेतलच जात नाही. गावात चार लोकांना जमवून माहितीचे रजिस्टर सर्वांसमोर ठेवून सर्वानुमते माहिती भरण्याची क्रिया सरकारी खाक्यात बसत नाही.

सरकारीख ाक्याच्याय ाच ााकोरीमुळेच० ाल्हा जिल्ह्यातीलर ांजणेय ाग ाावातस ांस्थेचे कार्यकर्ते नि देखरेख समितीचे सदस्य अंगणवाडीत जमले तेव्हा अंगणवाडी सेविकेने कुठलंही रजिस्टर दाखवायला स्पष्ट नकार दिला. आता अंगणवाडीत अशी काय सरकारी गोपनीय माहिती असणार? म्हणून माहिती द्यायला असा विरोध व्हावा? पण देखरेख प्रक्रियेतज ासजशीम ाहितीज ामाह ाेऊल ाागलीत ासतसंय ाग ाोपनीयतेचंग ाुपितहीउ घडह ाेऊ लागलं. चिखलदरा या मेळघाटातील तालुक्यात एक अंगणवाडीसेविका एक दोनच मुलं कुपोषणाच्या गंभीर श्रेणीत नोंदवीत होती. मेळघाट हा कुपोषणासाठी कुप्रसिद्ध आहे. ही अंगणवाडी सेविका कुपोषण निर्मूलनासाठी काही विशेष मोहीमही राबवत नव्हती. तरी तिच्या नोंदींमध्ये कुपोषित मुलांची संख्या अतिशय कमी दिसत होती. मग देखरेख समितीने अंगणवाडीतील सर्व बालकांची प्रत्यक्ष वजनं केली. या वजनांची नोंद अंगणवाडीच्या रजिस्टरशी पडताळली गेली. त्यामुळं कुपोषणाचं 'अंडररिपोर्टींग' सर्वांसमक्ष उघड झालं. समस्या अशा चव्हाट्यावर येऊ नयेत यासाठीच तर सरकारी माहिती दडपली जाते. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेने प्रश्नावली भरण्याच्या निमित्ताने माहिती दडपणारा दरवाजा थोडा किलकिला केला आहे असं म्हणता येईल.

विशेष म्हणजे माहिती संकलनाच्या प्रक्रियेतून पोषणसेवांचं समुद्रमंथनच या निमित्ताने घडलं. ११४ अंगणवाड्यांमधून २२२१ मुद्दे या निमित्ताने पुढे आले. यापैकी ७९३ समस्या विविध स्तरावर सुटल्या. हे आकडे खूपच बोलके आहेत. एकतर या निमित्ताने महाराष्ट्रात पोषणसेवांशी निगडित काही गंभीर समस्या आहेत हे तर सिद्ध झालंच पण काही अशा समस्याही आहेत ज्या सोडवण्यासाठी अगदी सरकारनेच पुढाकार घ्यायची गरज नाही. स्थानिक पातळीवर केवळ उघड चर्चा घडवली तरी या समस्या सुटतील. हे देखील यातून सिद्ध झालं. लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेतून उपस्थित झालेल्या समस्यांपैकी

जवळपास ७० टक्क्यांहून जास्त समस्यांचं समाधान गावातच झालेलं आकडेवारीतूनही अधोरेखीत झालय. गावातल्या पुढाऱ्यांनी अंगणवाडीच्या इमारतीचा ताबा घेतला आहे, अंगणवाडीत० ाजनउ ंचीन ोंदवण्यासाठीग्र ोथचार्टन ाही,म ुलांनाब ासण्यासाठीच ाटईन ाही, पाण्याची सोय नाही, आहाराचा दर्जा निकृष्ट आहे, अंगणवाडीच्या वेळेतील अनियमितता, अंगणवाडीला जागा नाही अशा स्वरूपाचे हे प्रश्न होते. एकात्मिक बाल विकास योजनेत गावकऱ्यांचा सहभाग नाही. गावकऱ्यांचा सहभाग मिळवला तर अर्धी लढाई जिंकता येते हे लोकाधारित देखरेख प्रक्रियेतून पुन्हा एकदा सिद्ध झालय असं म्हणता येईल.

आहार पुरवठादार निकृष्ट आहार पुरवतात, अंगणवाडीत चुकीच्या नोंदणी पद्धतीमुळे कुपोषित बालकांना उपचार मिळू शकत नाहीत, पोषण पुनर्वसन केंद्र व अंगणवाडी या दोन्ही ठिकाणी कुपोषण नोंदीची पद्धत वेगवेगळी आहे असे धोरणात्मक प्रश्नही या प्रक्रियेतून पुढे आले. यातले काही प्रश्न तालुका व वस्तीपातळीच्या जनसंवादांमध्ये मांडले गेलेत. जनसंवादातुनही जे प्रश्न सुटले नाहीत त्यांची वर्णी राज्य स्तरावरील बैठकांमध्ये लागली.

अंगणवाड्यांमधुन देखरेख समित्यांनी माहिती जमवली, त्या माहितीवरून अंगणवाडीच्या प्रश्नांवर शेरा नोंदवला गेला, जनसंवादांमध्ये अंगणवाडीचं प्रगतीपत्रक जाहीर करण्यात आलं हा सगळा खटोटोप करून अखेर साधलं काय? या प्रश्नाचं उत्तर एका 'शेर' मधून देता येईल - 'कौन कहता है आसमाँ में छेद हो नही सकता, एक पत्थर तो तबियत से उछालों यारो....' परिस्थिती कितीही बिकट असेना जनतेने पुढाकार घेतला की ती सुधारू शकतेच हा विश्वास लोकाधारित देखरेखीच्या खटाटोपातून मिळाला आहे...

●

"The examples written this book provide an excellent opportunity for all policy makers and the program implementers to understand how transformational the community monitoring processes are; especially when NGOs look at Government as their partner to make that meaningful difference in the lives of women and children from the vulnerable communities.

Such processes are very powerful and they give the frontline functionaries, community workers space to exhibit their leadership, strengthen their self-esteem and provide leadership with accountability.

We should as a network embed these processes in all flagship programs of the government; to build a strong partnership among communities, government and NGOs.

We should encourage such processes with a positive stroke to create transformation among the service providers especially the ANM, ASHA, AWWs so that they would emerge as the champions of change"

- Rajalakshmi Nair
Health and Nutrition Specialist
UNICEF

महासत्तेकडे वाटचाल करू पाहणाऱ्या आपल्या देशात कुपोषण इतकं तीव्र का? याचं एक कारण आहे, कुपोषणाच्या समस्येशी गावपातळीवर झगडणाऱ्या अंगणवाडी या केंद्रातून गायब असलेला 'लोकसहभाग'. कुपोषणाच्या प्रश्नात लोकसहभाग केंद्रस्थानी आणण्यासाठी 'लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया' प्रभावी ठरू शकते. महाराष्ट्रातील ११४ अंगणवाड्यांमध्ये 'पोषण हक्क प्रकल्पाद्वारे' असा प्रयोग झाला आहे. या प्रयोगातून हाती आलेल्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण अनुभवांची नोंद या पुस्तिकेत आहे. अंगणवाडी सेवा नि लोकाधारित देखरेख यांची सांगड घातल्यावर काय किमया घडू शकते याची झलक या नोंदींमधून मिळेल... ही पुस्तिका कुपोषणाच्या समस्येशी झुंजण्याचा एक नवा लोककेंद्री आयाम सुचवत आहे...

साथी